

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Ved de vestjyske fjorde

Ringkøbing Fjord, Stadil Fjord og Nisum Fjord

BYGD

Selve Nisum Fjord har et vandareal på ca. 7.000 ha - 70 km² -, og vanddybden er de fleste steder forholdsvis ringe. Medens den nordlige del af Bøvling Fjord er så grund, at den ofte tørlægges, når vinden er nordlig, findes der andre steder i fjorden dybere bassiner med vanddybder på 3-4 meter. Fjordvandet har en saltholdighed på mellem 5 og 20 promille afhængig af ind- og udstrømningen gennem slusen ved Thorsminde samt tilstrømningen af ferskvand gennem Storåen, Ramme å, Fåremølleåen, Flynder å og Damhus å samt enkelte større kanaler.

Den ubeboede Fjandø, der er på ca 38 ha, er beliggende i den sydlige del af Nisum Fjord. Øen er bygget op af strandvolde, der er op til 4-5 meter høje. Øens natur er speciel. Den ligner ikke de lave marskøer, man sædvanligvis ser i lukkede fjordområder. Fjandø er på den midterste del bevokset med lyng og anden hedevegetation, og i de fugtige lavninger mellem strandvoldene der mest af alt minder om hedekær, vokser klokkelyng, forskellige arter af siv, blåtop og pil. Desuden ses enkelte steder tranebær og mosebølle. I de meget fugtige partier findes bl.a. fliget brøndsel, vandranunkel og bunke. Øens vegetation holdes nede af får, således at der til stadighed er ideelle betingelser for ynglende og rastende fulge. Fjandø er i stadig vækst. At dannelsen af strandvolde ikke er stoppet ses tydeligst omkring sandrevlen, der udgår fra øens nordende.

Egnens eneste skov

Bevæger man sig sydpå fra Nisum Fjord, kommer man snart til Husby Klitplantage, der er det eneste egentlige skovområde i denne egn. Plantagen dækker næsten 1200 ha af sandflugtsområdet mellem Nisum

Husby Klitplantage med Nisum Fjord i baggrunden.

og Stadil fjorde. Sandflugtsbekæmpelsen blev for alvor sat i gang ved en statslig forordning i 1792, og i løbet af de næste 20-25 år fik man næsten sandflugten under kontrol ved at plante hjælme og lægge lyngtørv i de åbne vindbrud. I direkte fortsættelse af dette arbejde påbegyndte staten efter flere mislykkede forsøg omkring 1850 at plante træer i klitterne.

Tilplantningen af Husby Klit blev påbegyndt 1860 og allerede 40 år senere var området med undtagelse af nogle ganske få ha dækket af bjergfyrens mørkegrønne tæppe.

Plantagen slører nu helt landskabets konturer, men den dækker et system af mindre vandrekitter, hvis karakteristiske parabelformer kan ses på Geodætisk Instituts målebordsblade.

Et mishandlet fjordområde

Lidt nord for Vedersø, mellem to lave udløbere af Skovbjerg bakkeø, ligger Husby Sø og Nørresø. Vest herfor ses den nordlige del af den nu afvandede Vest Stadil Fjord, i dag et ensformigt landbrugsareal. Tilbage af Vest Stadil Fjords oprindelige vandareal på ca 1500 ha er kun omkring 400 ha. Fjorden har gennem en kanal med pumpestation forbindelse til Øst Stadil Fjord. Dette fjordområde, hvis vandareal er på omkring 1800 ha, har nogenlunde bevaret sin oprindelige udstrækning, men de fjordnære eng- og sumpområder er til gengæld næsten alle afvandet og kultiveret. Midt i fjorden ligger Hindø, der på samme måde som Fjandø i Nisum Fjord er havskabt. På øen ligger enkelt gård, og forbindelsen til fastlandet sker over en lav bro mod øst, bygget i det tidligere vadested.

PALLE UHD JEPSEN

Ved de vestjyske fjorde

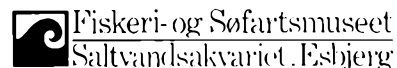
Ringkøbing Fjord, Stadil Fjord og Nisum Fjord

*En fortælling om landskabets forandring
- og en beskrivelse af naturen
og fuglelivet ved Ringkøbing Fjord,
Stadil Fjord og Nisum Fjord*

BYGD

Bygd

Ved de vestjyske fjorde
© BYGD 1979
ISBN 87-87293-24-2
Fremstillet i samarbejde med

Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri A-S, Tønder
Reproduktion: DC/Interscan, Viby J.
Bogbinderi: J.P. Møller, Haderslev
Illustrationerne er forfatterens bortset fra de i figurteksterne nævnte undtagelser.
Udsnit af Geodætisk Instituts kort er gengivet med instituttets tilladelse (A-159/84). Copyright.
Forside: Parti fra Bøvling Fjord
Bagside: Tørrede jyder ved Thorsminde
Vignet side 3: Rastende knortegæs. Tegnet af Jeppe Ebdrup.

BYGDs vådland-serie:

1. Den jyske vestkyst
2. Tipperne – fugle langs den jyske vestkyst
3. Vadehavet – et dansk-tysk-hollandsk naturområde
4. Saltholm – kalkbrud, alminding og fugleø
5. Jordsand – fuglenes ø i Vadehavet
6. Nordfrisland – digernes land
7. Fra Blåvandshuk til Blåbjerg
8. Ved de vestjyske fjorde

Fremstilling og ekspedition:
BYGD, Karl Andersensvej 37,
6700 Esbjerg (05) 15 30 68

Indhold:

Indledning	3
Havet som nabo	7
Landskabet	11
Egnens eneste skov	13
Et mishandlet fjordområde	15
Ringkøbing Fjord	15
Nymindegabs vandring	17
Hvide Sande kanalen	21
De store tørlægningsforsøg	23
Vest Stadil Fjords afvanding	23
Oversvømmelse og stormflod	27
Vest Stadil Fjords afvanding 1955	29
Fredning af Vest Stadil Fjord	31
Nissum Fjord skulle tørlægges	33
Afvanding af enge og moser	37
Afvandingen af Skjern Å	41
Fuglene i landskabet	43
Fugletælling fra fly	43
Reservater	45
Tipperne og Klægbanken	47
Felsted Kog	49
Rørauktionen i Felsted Kog	53
Bøvling Fjord	55
Fugle i vinterlandskabet	61
Ænder og vadefugle	63
Svalbards grå gæs	65
Knortegæs	67
Dansen på engen	69
Fuglekolonier	71
Fjordjagt	73
Jagten i Felsted Kog	75
Tanker om fjordjagten fremtid	77
Landskabets beskyttelse	79
Kildehenvisninger	80

Indledning

Vejforbindelsen langs Holmsland Klit og fra Søndervig til Husby var indtil for få år siden en smal grusvej, anlagt hvor der sikkert gennem århundreder havde været et primitivt kørespor. Vejen slyngede sig i harmoni med landskabets konturer, ved foden af klitterne eller langs bredden af fjordene, hvor der var fast bund. Samme ydmyge karakter havde vejen gennem Husby Klit til Fjand og Thorsminde og videre langs Bøvling Klit.

I dag er disse veje tilpasset den moderne trafiks krav. De er regulerede. De hyggelige sving er rettet ud ved gennemgravning af klitter, og til sidst har vejbygningsmaski-

nerne trukket deres sorte asfaltbånd gennem landskabet.

For egnens beboere er en modernisering af vejnettet en indlysende fordel, men samtidig øges trafikken, når adgangen til attraktive naturområder ved hav, klit og fjord lettes. Der skabes mulighed for en udbygning af feriecentre og sommerhusområder, og i takt hermed øges behovet for at inddrage egnens naturområder til rekreative formål.

I forvejen var det oprindelige fjordlandskab blevet totalt ændret ved menneskets indgriben, idet man ud fra ønsket om at indvinde nyt land til opdyrkning i denne egn

har bygget diger, afvandet fjorde, drænet og kultiveret enge, rørskove og moser og derved igennem de sidste 150 år indvundet godt 15.000 ha landbrugsjord.

Disse store indgreb har på mange måder ændret landskabet og samtidig forrykket den økologiske balance.

For dyrelivet og især for fuglene har menneskets iver efter at beherske naturen været en naturkatastrofe, og landskabsændringerne, der har præget hele egnen, har betydet, at nogle fuglearter enten helt er forsvundet eller blevet meget sjældne som ynglefugle, og trækfuglene har mistet værdifulde rasteplasser.

Mange naturværdier er således gået tabt, selvom der stadig er områder tilbage, som er overordentlig vigtige for fuglearter, der i deres levevis er knyttet til fugtige strandenge, rørsumpe og lavvandede fjorde.

Også i andre europæiske lande er man opmærksom på de vestjyske fjordes betydning for ænder, gæs og vadefugle, når de i kortere eller længere perioder opholder sig hos os på trækket mellem de nordskandinaviske og arktiske ynglepladser og vinter-rastepladserne her i landet og længere sydpå i Europa. Man behøver blot at se på internationale lister over vådområder af betydning for vandfugle. International Waterfowl Research Bureau udarbejdede i 1962 en liste over de 200 vigtigste vandfuglelokaliteter i Europa, Nordafrika og Lilleasien. I denne liste findes Ringkøbing Fjord, Vest Stadil Fjord og Nissum Fjord. Fjordene er desuden optaget i den danske liste til Ramsar-konventionen, en international overenskomst om beskyttelse af vådområder, der har betydning for vandfugle.

Bestræbelserne for at sikre fuglenes levesteder er imidlertid først mulig, når der er bred politisk forståelse for at bevare naturværdier. Vi er gennem generationer vænnet til, at naturen selv tålmodigt heler de sår, vi påfører den, men der findes en - omend usynlig - tolerancetærskel, der ikke må overskrides.

Den egn, jeg på de følgende sider håber at kunne give læserne et indblik i, rummer nogle karakteristiske vestjyske landskaber. I læ af klitter ligger de naturskønne fjordområder omkranset af fugtige strandenge, rørskove, krat og mosestrøg. Landskabet er præget af vestenvinden. Den former klitterne og de få træer, der kan trives i den saltmættede luft. Trækronerne tvinges mod øst, men de forreste rækker giver dog så meget læ, at træerne længere inde i krattet

Åleruse lagt til tørring i forårssolen.

Tangen ved Nissum Fjord, april 1978. I forgrunden Fjandgrønne, bagest Thorsminde.

kan vokse mere frit og gradvis blive lidt højere.

Midt i området helt ud til havet ligger Husby klitplantage, der dækker størstedelen af et stort sandflugtsområde. Netop her i tragten mellem Nissum Fjord og Stadil Fjord havde sandmasserne frit spil, da sandflugten i det 16. og 17. århundrede hærgede store dele af Vestjylland og forarmede mange sogne. Fra samme periode stammer også de store sandflugtsarealer

øst for Ulfborg.

I forbindelse med forarbejdet til bogen har man på amtsvandinspektørens kontor i Ringkøbing ydet mig stor hjælp ved at stille et omfattende arkivmateriale til rådighed. Ligeledes har Fredningsplanudvalget, nu Amtsfredningsinspektoratet i Ringkøbing været behjælpelig med oplysninger. I selve teksten er der kun i begrænset omfang henvist til trykte kilder, men der henvises til en litteraturfortegnelse på side 80.

Havet som nabo

Kysten udfor de vestjyske fjorde er lige, uden bugter og vige som i de østdanske farvande. Havstrømme og brænding sliber kysten. Nogle steder nedbrydes den, andre steder aflejres materialerne igen. En udligningskyst kalder geologerne den.

Et par kilometer syd for Thorsminde ligger Dødemandsbjerget, hvori tidligere ukendte, druknede søfolk, som bølgerne lagde til hvile på strandbredden, blev begravet af egnens beboere.

Herfra er der udsigt over hav og fjord. Stenene i havstokken er rundslebne og glatte - bearbejdet af dønninger og sand i en evig rullende bevægelse. Et stykke fra kysten bryder brændingen svagt over de hårde sandrevler, der løber parallelt med kysten. Antallet af revler varierer noget fra sted til sted, men normalt er der tre og den yderste ligger ca 1 sømil fra land.

Havet er roligt, og det virker tillokkende i forårslyset. I de tidlige morgentimer iler fiskerbådene mod Thorsminde med natens fangster af tunger. Det er netop højsæson for dette fiskeri, og tiden skal udnyttes.

Østfor ligger fjordengene beskyttet bag diget. Et stykke ude i fjorden mod Fjandø er knortegæssene i gang med morgenfourageringen. De »snakker« ivrigt, og flokken er i stadig bevægelse. Af og til kommer mindre grupper trækkende i lav højde fra overnatningspladserne i mellemfjorden og slår sig ned hos dem.

Om natten kan man, når vejret er klart, se lysskæret fra Nr. Lyngvig fyr på Holmsland Klit og fra Bovbjerg fyr nord for Nissum Fjord. Deres beroligende blink ud i natten har siden sejlskibenes tid advaret de søfarende mod kystens farlige revler.

Bølgebryder ved indsejlingen til Thorsminde.

Mindestenen for de omkomne søfolk fra St. George og Defence rejst af den danske presse.

Som nabo til havet kender kystens beboere dets luner på godt og ondt. Når stormen rejser sig og sender brændingen op i klitterne og løsrevne skumflager hvirvles gennem luften, har havet overtaget. I sejl-

skibenes epoke og især inden fyrene blev tændt, var den jyske vestkyst frygtet af søfolkene. Og med god grund, idet talrige strandinger med total forlis til følge har fundet sted langs kysten.

L500

L.416

Tre granitsten ved Dødemandsbjerget er rejst til minde om en af de største tragedier, der har udspillet sig på kysten. Den 24. december 1811 midt under krigen mod England strandede to britiske linieskibe, St. George og Defence udfor Nissum Fjord i en nordvestlig orkan. Skibene ledsagede en konvoj af handelsskibe på vej fra Østersøen til England. Defence var sammen med den engelske flådes nyeste skib H.M.S. Cressy beordret til at ledsage St. George, der efter en grundstødning på Rødsand ved Lolland tidligere på rejsen havde gennemgået en nødtørfertig reparation af rig og ror i Gøteborg. St. George havde ikke fuld sejlføring, men man mente dog, at sejladsen tværs over Nordsøen på trods af årstiden kunne forsvares. I Skagerrak blev konvojen overrasket af en orkanagtig storm, som ledsaget af slud- og haglbyger rejste en voldsom sø. Skibene spredtes, men det lykkedes for Defence at holde sig i nærheden af St. George, der, uden at kunne manøvrere, var begyndt at drive i retning af den vestjyske kyst. Defence havde søgt at slæbe St. George fri af kysten, men forgæves. Tidligt om morgenen juleaftensdag strandede begge linieskibene og blev i løbet af det følgende døgn slået til vrage. Af de ombordværende på St. George omkom 853 søfolk og soldater, kun 12 blev reddet, og af Defence's 544 ombordværende blev kun 6 reddet. Klittens beboere var vidne til katastrofen inde fra land, uden at have en jordisk chance for at komme de skibbrudne til hjælp.

Disse og mange andre strandinger med store tab af menneskeliv var medvirkende til, at Det nørrejyske Redningsvæsen blev oprettet ved lov i 1852. I det følgende år blev der mange steder langs kysten bygget redningsstationer, udstyret med synkefri roredningsbåde og raketapparater.

Vragene af St. George og Defence er for-

Thorsmindekutter på tungefiskeri udfor Husby Klit.

længst knust og forsvundet i sandet. Kun en skibsklokke, et anker samt enkelte andre effekter eksisterer som minde om kata-

strofen. Travle kuttere iler hen over de steder, hvor dramaet udspillede sig for snart 170 år siden.

Landskabet

Vest for Skovbjerg Bakkeø er landskabet lavt og fladt og, set i geologisk målestok, ret ungt, dannet i løbet af de sidste 4-5.000 år som følge af en landhævning kombineret med havets aflejring af materiale. Da stenalderhavet havde sit højeste vandspejl, var kystlinien uregelmæssig og lå noget længere mod øst end i dag, hvor de gamle kystskrænter stadig kan ses i landskabet, særlig karakteristisk øst for Ferring Sø mod Engbjerg og Nissum Bredning.

Klittangerne, der adskiller fjordene fra Vesterhavet samt de fjordnære marsk- og engarealer, er havskabte, udspændt mellem istidens høje bakkedrag.

Det materiale, der har dannet tangerne, består overvejende af sand og grus, som havstrømmen har hentet andre steder langs kysten. En del af materialet stammer sandsynligvis også inde fra de jyske hedesletter, hvorfra det med åløbene er ført ud i havet.

Efterhånden som tangerne voksede i højden, skabte vestenvinden klitter og dermed mulighed for sandflugt.

Bøvling Klit hedder tangen, der adskiller Nissum Fjord fra Vesterhavet. Den er ca 13 km lang, og bredden varierer mellem 200 og 1200 meter. Bag klitterne og diget ligger fjordengene. Mod nord langs Bøvling Fjord samt nogle steder syd for Thorsminde på Fjandgrønne er engene fugtige med sjøvand og lavvandede søer, der om sommeren tørrer ud. Bredden mod fjorden er uregelmæssig. Det faste og sammenhængende vegetationstæppe opløses gradvis i små holme og spredte tuer. I de vandfyldte lavninger bærer vegetationen præg af en vis saltpåvirkning fra fjorden og måske også fra

Rastende ryler på forårstræk.

Vesterhavet gennem vandførende lag under tangen. Strandasters og salturt - kveller - dominerer, og i sensommeren danner den lyslilla asters og salturtens rødbrune lød en smuk farvemosaik i englandskabet.

Nord for Thorsminde fortæller stednavne som Traneholm og Bleholm om, at her for år tilbage lå lave øer, der senere er vokset sammen med »fastlandet«.

Strandengene er gennem mange år benyttet til græsning og høslet. Driftsformer, der er skånsomme overfor landskabet, og som samtidigt giver ideelle betingelser for mange strandengsfugle. I de senere år er

landmændene imidlertid flere steder gået over til en mere intensiv udnyttelse af engene, der i stigende grad opdyrkes, hvorved levedmulighederne for både rastende og ynglende fugle forringes.

I den nordlige og østlige del af Bøvling Fjord, i Indfjorden samt i Felsted Kog findes udstrakte arealer med rørskov, hvor tagrør, der i stort omfang høstes og udnyttes til tagdækning, er den dominerende planteart. Rørskovene er med til at skabe afveksling i landskabet. De giver redeskjul for andre fuglearter end dem, man træffer på strandengene.

Ringkøbing Fjord

Holmsland Klit adskiller Ringkøbing Fjord fra Vesterhavet. Den 30 km lange tange er ligesom Bøvling Klit dannet af sand, som havet gennem århundreder har aflejret. Senere har sandflugt ophobet imponerende klitformationer, der mange steder dækker den op til 2 km brede tange i hele dens bredde.

Tangens østside er meget uregelmæssig, fordi havet ved flere lejligheder har gennembrudt klitterne i brede havrendinger og ført sand og grus ud i fjorden som tungeformede halvøer. Under stormfloden i 1825, hvor også Aggertangen blev gennembrudt, blev Holmsland Klit overskyldt seks steder og for en tid opdelt i en række øer.

Ringkøbing Fjord er med et vandareal på næsten 300 km² Danmarks største strand sø. På østsiden fandtes tidligere store strækninger med frodige marskenge og rørskove. Fra Nørre Lyngvig Fyr, der hæver sig 53 meter over havet, har man en stor slæt udsigt over fjordlandskabet. Mod nord ses Holmsland, der helt op til slutningen af 1800-tallet lå som en ø mellem Ringkøbing Fjord og Stadil Fjord. Beboerne på klitten måtte dengang, når de skulle til Ringkøbing, først køre eller gå ad sandede hjulspor, derefter passere vadestedet over Sandene til Holmsland og siden enten færge eller vade over Vonå. I det hele taget har tilværelsen for beboerne på Holmsland Klit været alt andet end behagelig. S. H. Rambusch skriver herom i sin bog, Studier over Ringkøbing Fjord: »Klittens Historie er en trist Saga! Haardt har Beboerne maattet kæmpe for det daglige Brød, og stundom fratog Sand eller Vand dem i én Nat, hvad mange Aars Arbejde havde skaffet tilveje. Klitterne vandrede ind over deres Ager og Eng, ja fordrev dem fra deres

Fjandø i Nissum Fjord set mod nordøst.

Strandgården ved Stadil Fjord.

Boliger; Havet styrtede sig ind mellem Klitterne, bortrivende eller tildækkende alt, hvad det mødte. Men de af Sandflugten eller Havrendingerne dannede Halvøer blev i Tidernes Løb til Enge, og Materialevandringen langs Kysten opbyggede et nyt Stykke Land af over 2500 Td Lds Udstrækning, som nu giver mange Mennesker Opholdet«.

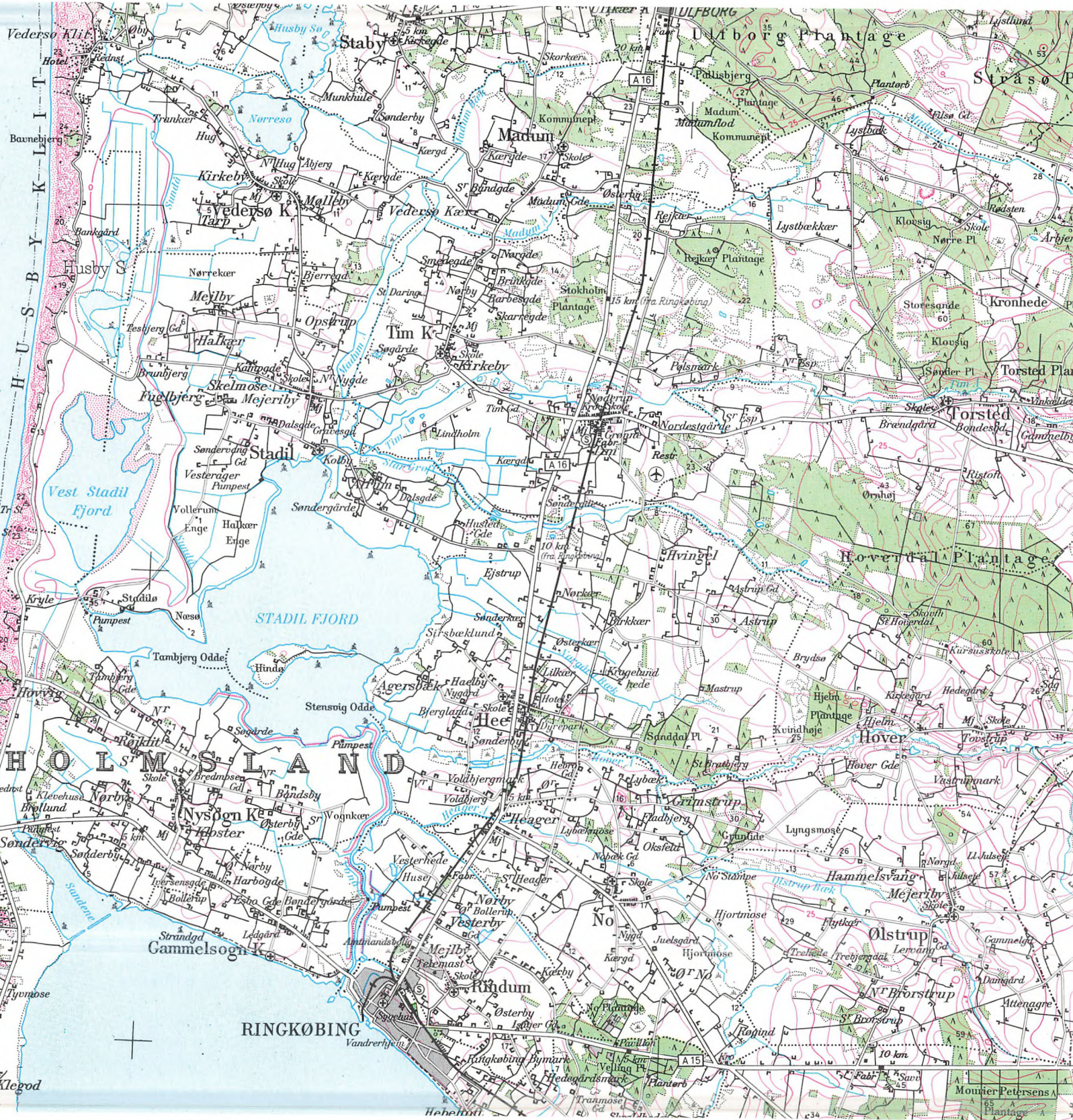
Disse tilstande er vanskelige at forestille sig, når man ser ud over et landskab spækket med velfærdssamfundets overflod, udmøntet i tætte kolonier af sommerhuse. Holmsland Klit er blevet rekreativt område. Man har valgt at lade hensynet til befolkningens ferie- og fritidsinteresser gå forud for bevarelsen af naturen.

Ringkøbing Fjord er overalt ret lavvan-

det og kun få steder måles vanddybder på over 4 meter. Som to undersøiske, lavvandede halvøer deler Stavning Grund og Havrvig Grund kun adskilt af det snævre Stavning Dyb, fjorden i to bassiner, Nordre Dyb og Søndre Dyb.

Midt på Stavning Grund ligger Klægbanken som en langstrakt, tagrørsklædt ø. Et paradys for vandfugle, hvis behov for fred er sikret gennem reservatbestemmelser.

I bunden af Ringkøbing Fjord ligger Tipperhalvøen. Et grønt marskland med enge og rørsumpe, dannet i løbet af de sidste 2-300 år som opgrødearealer i Fjorden. Vest for Tipperne og Værnengene bugter Nymindestrømmen sig. Den var tidligere fjordens udløb til havet.

Vedersø Klit
Hotel
Baunehjerg
Husby S
H U S B Y
K I R K E
T I
23
26
20
19
13
22
Tr St
Tr St 22

H O L S L A N D

RINGKØBING

ULFBORG
Lyslund
Stråsø P

Ulfborg Plantage
Lystbæk
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Madum
Kommunepl
Madumflod
Kommunepl
Lystbæk
Lystbækker
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Madum
Kommunepl
Madumflod
Kommunepl
Lystbæk
Lystbækker
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Madum
Kommunepl
Madumflod
Kommunepl
Lystbæk
Lystbækker
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Madum
Kommunepl
Madumflod
Kommunepl
Lystbæk
Lystbækker
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Madum
Kommunepl
Madumflod
Kommunepl
Lystbæk
Lystbækker
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Madum
Kommunepl
Madumflod
Kommunepl
Lystbæk
Lystbækker
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Madum
Kommunepl
Madumflod
Kommunepl
Lystbæk
Lystbækker
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Madum
Kommunepl
Madumflod
Kommunepl
Lystbæk
Lystbækker
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Madum
Kommunepl
Madumflod
Kommunepl
Lystbæk
Lystbækker
Klousig
Nørre Pl
Arbjerg
Kronhede
Torsted Plan

Mouner Petersens A
65
Plantage

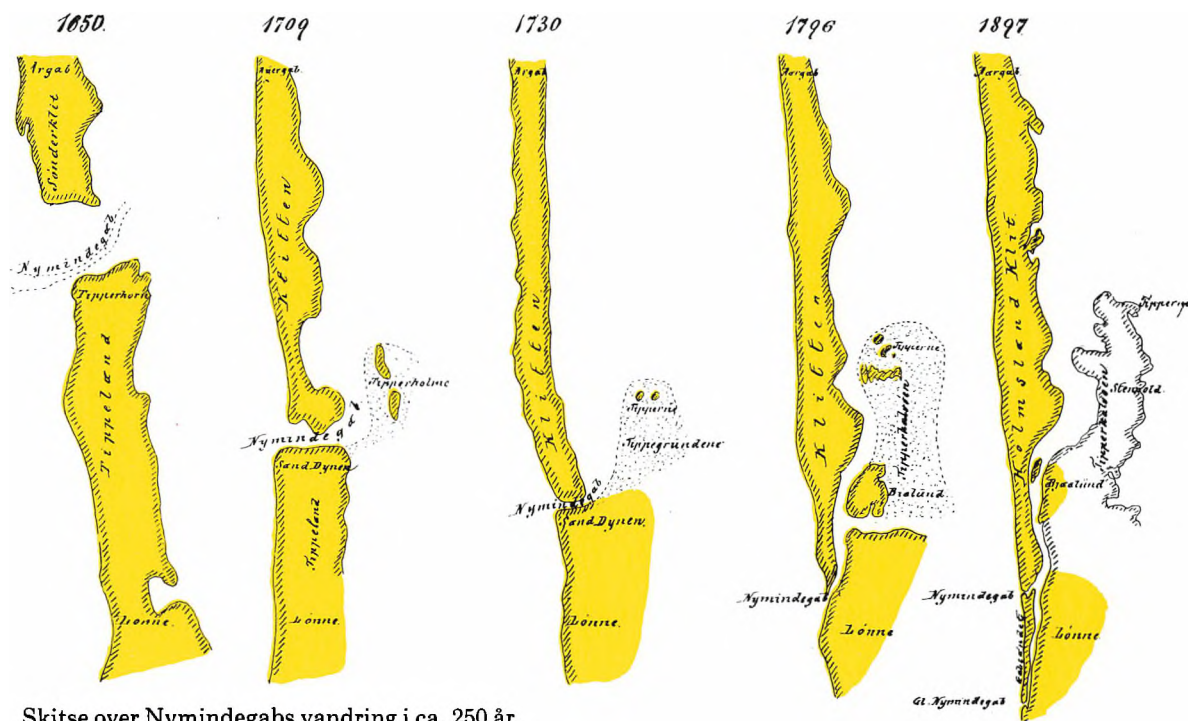

Sandflack; paa den er høje Sandbanker med højt Grønt Klitgræs paa; Hymplerne (småklitter) ligger der paa Rad i N.N.Ø. - S.S.V.«. Rambusch skriver, at den store Tippergrund, der oprindeligt var en »flodbarre«, er landfast med Tipperland og danner et stort, tørt flak i fjorden. Jens Sørensen nævner desuden: »Det mægtige, høje, hvide Sandbjerg, som dikt hos Gabet ligger paa Sydsiden, er 120' højt, kaldes den hvide Sanddyne eller Klinthaen«. Rambusch udræder heraf, at Tipperhorn omkring år 1700 næsten var udjævnet af sandflugt, mens Klinthaen på det tidspunkt endnu ikke var begyndt at »vandre«.

Gabets vandring gav som nævnt anledning til en voldsom sandflugt, der i 1700-tallet nåede helt ind til Sdr. Bork Marsk i den sydøstlige del af Ringkøbing Fjord og anrettede betydelige skader på de frugtbare enge. Senere lykkedes det ved hjælp af hjælmeplantning og bygning af en slags diger, de såkaldte »værn«, på Tipperhalvøen at dæmpe sandflugten og stimulere marskdannelsen.

Da sandflugten blev stoppet, fik de første marskpanter mulighed for at indvandre på de store sandflak, der jævnligt blev overskyldet af fjordvandet, og i de følgende årtier dannedes de store eng- og rørskovsområder, der i dag er kendt som Tipperne og Værngene.

Gabets vandring mod syd medførte efterhånden, at afløbsforholdene gennem Nymindestrømmen blev dårligere. Omkring år 1800 befandt udløbet sig udfor Nymindegab kro, og vandføringen var efterhånden så ringe, at det var nødvendigt jævnligt at foretage oprensning. Store sandbanker i strømmen og udfor udløbet hindrede den fri vandpassage og medførte, at vandstanden i fjorden steg op til 1,5 meter. Samtidig blev Vesterhavets tidevandspåvirkning

Skitse over Nymindegabs vandring i ca. 250 år.

mindre og mindre, og de fjordnære enge fik ikke længere tilført det næringsrige klæglag. Fjorden ændrede langsomt karakter, vandet blev mindre saltholdigt, og den oprindelige engflora blev afløst af planter, der bedre kunne trives i det ferske miljø.

Omkring 1859 havde Nymindestrømmen nået Gammelgab vest for Houstrup. Man forsøgte i 1844 at gennemgrave tangen ud for Gødelen lidt nord for Nymindegab og et år senere ved selve Nymindegab, men naturen havde anvist udløbets placering, og i slutningen af 1800-tallet var udløbet igen nået til Gammelgab. I 1892 forsøgte man atter at gennemgrave tangen ved Nymindegab, men afvandings- og besejlingsforholdene blev ikke tilfredsstillende, og samtidig skete det ofte efter en storm, at udløbet i flere måneder var lukket af sandban-

ker. Disse ustabile tilstande, der var til stor gene for sejladsen og landbruget langs fjorden, modnede efterhånden tanken om at foretage en gennemgravning af Holmsland Klit længere nordpå for på den måde at løse udløbsproblemet. Vandbygningsdirektoratet havde i 1896 foretaget nogle beregninger, der viste, at fjordens vandstand derved kunne sænkes omkring 40 cm.

Set fra et naturmæssigt synspunkt var tilstandene i Ringkøbing Fjord omkring århundredskiftet nærmest ideelle. Fjordens ændring til det mere ferskvandsprægede var sket så langsomt, at plantevækst og dyreliv kunne nå at følge med. Erhvervs-mæssige hensyn har imidlertid altid krævet hurtige og effektive løsninger uden skelen til, hvilke økologiske konsekvenser de ville medføre.

Hvide Sande Kanalen

I 1908 blev det økonomisk muligt at foretage en gennemgravning af Holmsland Klit, idet staten havde bevilget 120.000 kr til formålet, og på trods af advarende røster fra bl.a. vandbygningsdirektøren blev loven om Hvide Sande kanalen vedtaget. I marts 1910 var gennemgravningen fuldført. Ringkøbing Fjord havde atter en åben forbindelse til Vesterhavet.

Kanalen var oprindeligt 25 meter bred og godt 2 meter dyb og virkede tilfredsstillende en tid, men allerede i 1911 havde storm og strøm undergravet brinkerne og udvidet kanalens bredde til over 100 meter.

Under en stormflod 4.-6. november 1911 blev man klar over, at den løse gennemgravning af klittangen var et eksperiment med uoverskuelige følger. Det oprørte hav sendte sin knusende brænding ind gennem den ubeskyttede kanal, og i løbet af de to døgn, stormen varede, skabtes en næsten 250 meter bred og over 10 meter dyb åbning. Vandmasserne, der strømmede ind i fjorden, oversvømmede store engarealer, ødelagde bygninger og druknede kvæg.

Efter flere forgæves forsøg på at sikre Hvide Sande kanalen tog man i 1914 fat på at lukke gennemgravningen og føre udløbet tilbage til Nymindegab.

I de følgende år bølgede en heftig debat mellem tilhængere og modstandere af en ny kanal ved Hvide Sande. Der blev udarbejdet et projekt for kanal og fiskerihavn. Heri indgik en sluse, idet man var blevet klar over, at et åbent udløb ikke løste afvandingsproblemerne. Projektet blev godkendt i 1923, og den nye kanal med fiskerihavn blev åbnet i 1931.

Forsøgene med og den endelige løsning af Ringkøbing Fjords afvandingsforhold var

Udsigt over fjordsidens havn i Hvide Sande.

også direkte eksperimenter med fjordens naturforhold og hydrografi. Før den første gennemgravning ved Hvide Sande i 1910 var fjorden nærmest fersk. Fra 1910 til lukningen i 1915 havde den direkte forbindelse med Vesterhavet atter givet fjorden præg af et saltvandsområde med begyndende ændringer i flora og fauna. Dette billede skiftede brat i perioden fra 1915 til 1931, hvor udløbet atter var flyttet til Nymindegab. Fjorden blev igen brak, og planter og lavere

dyr måtte påny omstille sig til nye forhold.

Da slusen ved Hvide Sande blev åbnet i 1931, fik Ringkøbing Fjord for tredje gang en »saltvandsindsprøjtning«.

Fra 1915 til 1931 blev Ringkøbing Fjords fugleliv, lavere fauna, planteliv og hydrografi grundigt undersøgt og beskrevet i flere afhandlinger, der fra 1933-1936 blev samlet og udgivet af A. C. Johansen og H. Blegvad i bogen: »Ringkøbing Fjords Naturhistorie i Brakvandsperioden 1915-1931«.

De store tørlægningsforsøg

Betragter man Videnskabernes Selskabs kort over egnen omkring de vestjyske fjorde, udarbejdet på grundlag af triangulationsmålinger i 1790-erne, får man en fornemmelse af landsdelens udseende for 200 år siden. Egnen var kun spredt bebygget, og en afvekslende natur med store fjordområder, med enge og rørskov som centrale elementer i landskabet, gav de fugle og pattedyr, der havde tilpasset sig vilkårene i denne barske egn, de bedste betingelser.

Men disse tilstande skulle ikke vare ved. Landet var lavt, og store vanddækkede, men ofte frugtbare områder lå uudnyttede hen. Midt i 1800-tallet begyndte man fra landbrugets side at vise interesse for at indvinde ny, dyrkbar jord fra fjorde og »vandlidende« moser og enge. Udtrykket »vandlidende« benyttes af afvandings- og grundforbedringsteknikere om vådområder, som ikke kan dyrkes, men som til gengæld er livsvigtige for den vilde flora og fauna. Det kribled i driftige mænd efter at fravriste naturen nyt land til opdyrkning. Man så for sig hundrede af tønder land med vajende kornmarker, og i løbet af perioden fra omkring 1850 til 1965 fravristede man den vestjyske natur godt og vel 15.000 ha dyrkbar fjord- og søbund samt andre »våde« områder og omdannede dem til landbrugsarealer.

Vest Stadil Fjords afvanding

Interessen for at indvinde nyt landbrugsland koncentrerede sig fra starten om om-

Søndre Dyb i Vest Stadil Fjord, april 1978. I forgrunden høstet rørskov. Lokaliteten er en af Vestjyllands vigtigste rastepladser for kortnæbbet gås.

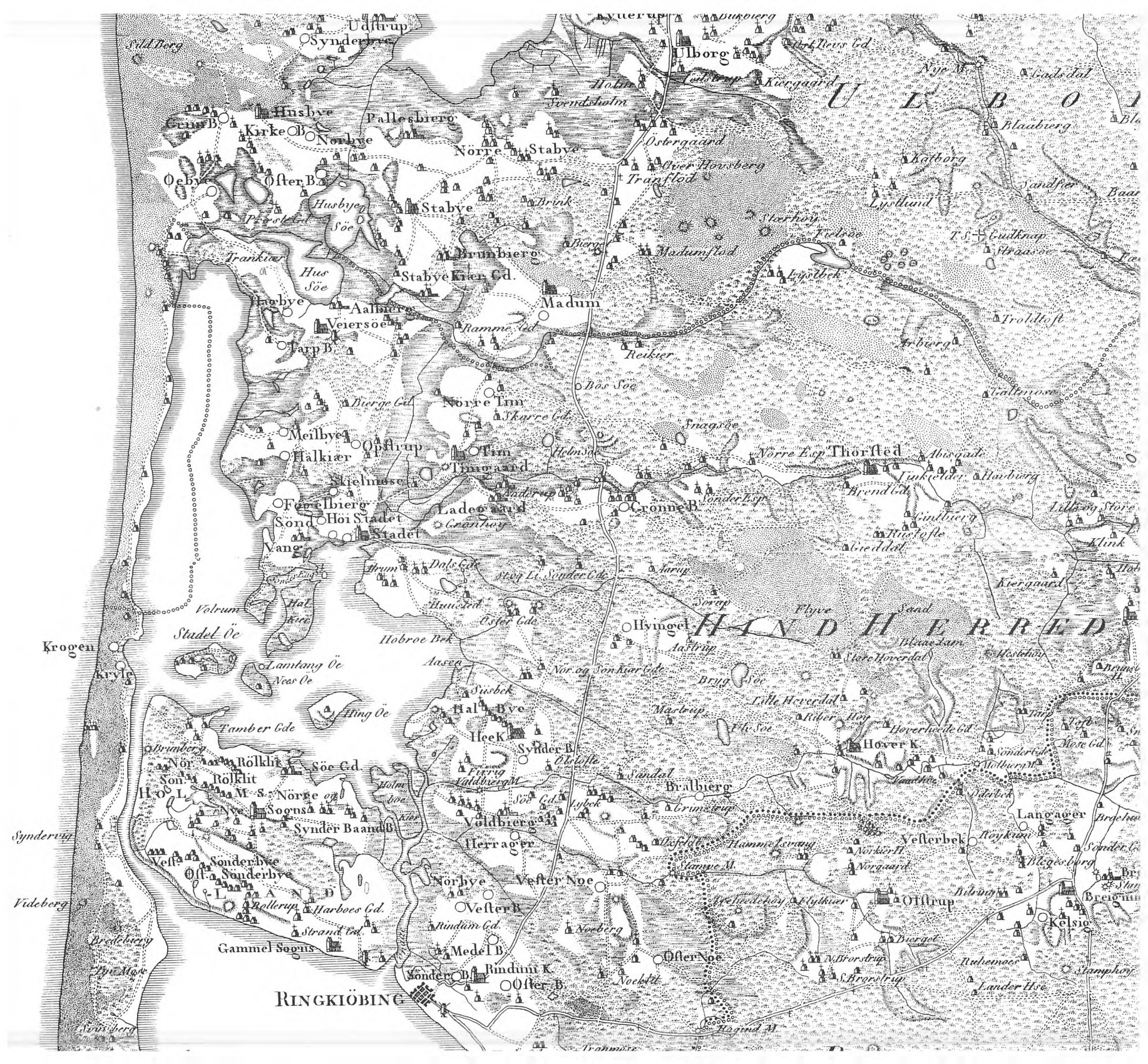
råderne ved Vest Stadil Fjord. I 1844 ansøgte 2 gårdejere i Stadil om at få ejendomsret over en del af Vest Stadil Fjord, idet de arbejdede med planer om at indvinde arealer ved rørplantning for derved at stimulere den naturlige oprøde.

Der var imidlertid også andre lodsejere ved fjorden, der ønskede denne ret. Sagen blev derfor ved en kendelse afgjort af landvæsenkommissionen i 1846-47, der fordelte det attraktive fjordområde til lodsejerne. Lodsejerne fik samtidig på visse betingelser, som gik ud på, at rørplantningen skulle være påbegyndt i 1855, ret til at indvinde arealer i fjorden. Kendelsen blev stadfæstet ved en kgl. resolution af 20. juni 1850.

Eksperimenterne med at udplante tagrør

gav dog ikke nævneværdige resultater, da man ikke samtidig havde mulighed for at kontrollere vandstanden i fjorden og forsøgene blev efterhånden opgivet.

I 1862 blev der taget et nyt landvindingsinitiativ, da premierløjtnant H. G. Bagge ansøgte myndighederne om tilladelse til at inddæmme og tørlægge hele Vest Stadil Fjord. Tilladelsen blev givet på betingelse af, at afvandingsprojektet skulle godkendes af en landvæsenkommission. I juni 1863 afsagde kommissionen sin kendelse. Det fremgår heraf, at lodsejerne omkring fjorden havde afgivet den ret til landvinding, de havde erhvervet i 1850, mod at få en nærmere angivet zone omkring hele fjorden afvandet uden udgift for ejerne.

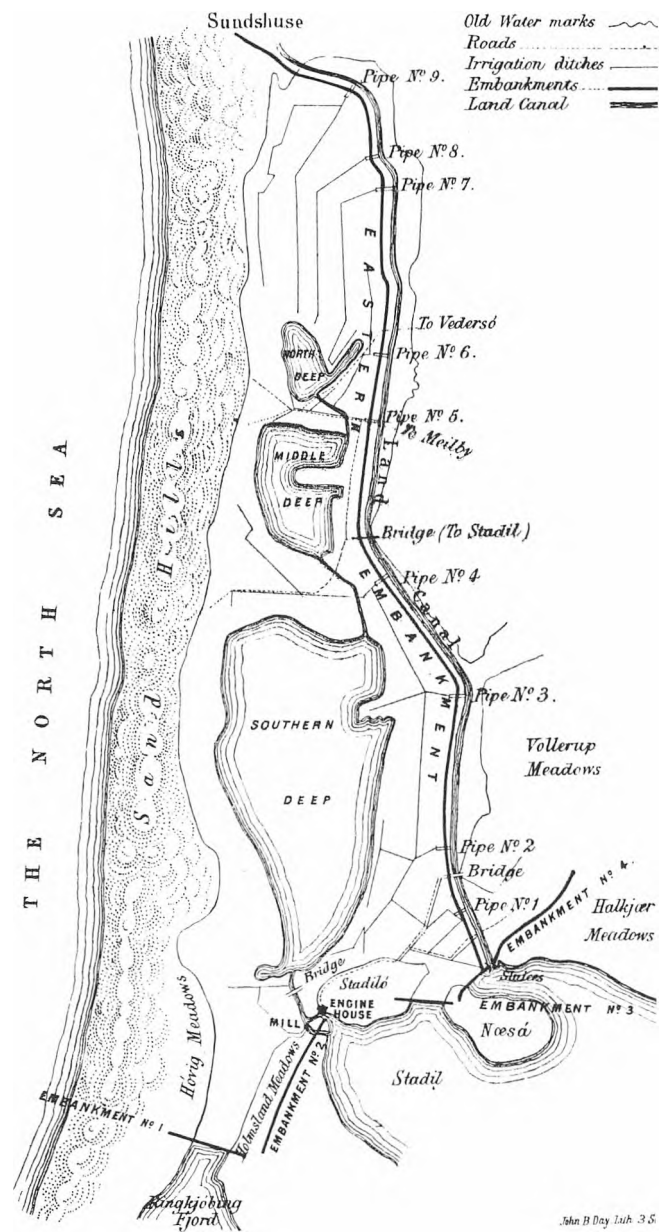
Fra en forligsskrivelse, der blev udfærdiget i den anledning, kan citeres: »Arbejdet skal paabegyndes i Sommeren 1864 inden 1. Juli, og Bagge erholder kun Ejendomsret over Arealet, forsaavidt det lykkes ham at lægge Bunden tør eller udtage Vandet, da i modsat Fald Lodsejerne skulle have Ret til fremdeles som hidtil at beplante Fjorden med Rør«. Af sagens akter fremgår det ganske klart, at både lodsejere og fiskere ikke havde større sympati for tørlægningen.

Løjtnant Bagge fik arbejdet i gang samme sommer, og nåede bl.a. at bygge dæmninger omkring fjorden. Bagges Dæmning - som den stadig kaldes - over Sandene i Ringkøbing Fjord, er en af disse. Dæmningerne blev imidlertid ødelagt den følgende vinter, hvorefter Bagge måtte opgive sit forhavende. Rettighederne til tørlægningen blev derefter overgivet til det engelske selskab »The Stadil Fjord Reclamation Company« ved kgl. bevilling af 13. april 1864.

Betingelserne for overtagelsen var iøvrigt de samme som anført i Bagges kontrakt og gik i det væsentlige ud på: »-- at Fjordbunden skulde lægges tør og for Eftertiden holdes tør saavel som af Lodsejernes til Fjorden stødende Arealer. Lykkedes det ikke, saa indtraadte Lodsejerne igen i de Rettigheder, der var hjemlet dem ved kgl. Bevilling af 20. Juni 1850«. Selskabet fik desuden en tidsfrist til 1866 for projektets færdiggørelse. Det lykkedes faktisk at overholde tidsfristen på trods af store vanskeligheder med digebrud, og udpumpningen af vand kunne påbegyndes i sommeren 1866. Det oprindelige projekt var dog blevet ændret på forskellig måde, hvilket gav anledning til klager fra lodsejerne bl.a. over, at randarealerne ikke var blevet tilstrækkeligt afvandet.

En fuldstændig tørlægning af Vest Stadil Fjord måtte dog opgives, hvilket især skyldtes, at pumpekapaciteten var for ringe, idet man fra starten kun havde installeret en dampdrevet pumpe på 150 hk. Senere blev der uden væsentlig bedre resultater opsat en vindmølle, der trak to vand-snegle. Flere uheld, bl.a. sandflugt og misvækst, bevirkede imidlertid, at selskabet i 1877 måtte likvidere og sælge landvindingsrettighederne til godsejer Block, Kokkedal, som, uden iøvrigt at foretage sig videre, afhændede rettighederne til grosserer H. Pontoppidan fra Hamburg for 24.000 kr. Pontoppidan søgte i 1890 at få ejendomsret til de inddæmmede arealer, men både det offentlige og lodsejerne omkring fjorden nedlagde protest under henvisning til, at de betingelser, der var anført i afvandingsbevillingen, ikke var overholdt. Sagen fik en bemærkelsesværdig afslutning, idet det ved dom blev bestemt, at Pontoppidan ingen ejendomsret havde til Vest Stadil Fjord, men kun til en ejendom, beliggende på Stadilø. På trods af dommen hævdede Pontoppidan fortsat ejendomsretten til fjorden, og han fik ved anke gennemført, at de tørlagte arealer blev matrikuleret.

Det er karakteristisk, at der i kølvandet af de tidligste landvindingsforsøg opstod en række tvistigheder, oftest som følge af kontraktbrud med deraf følgende protester fra lodsejere og offentlige myndigheder. Mange problemer er opstået, fordi myndighederne måske var for tilbageholdende med at føre den fornødne kontrol med kontraktens overholdelse og med at få ejendomsforholdene fastsat. Det skal dog retfærdighedsvis nævnes, at man i hvert enkelt tilfælde ofte stod overfor helt nye problemer, hvor retsgrundlaget ikke i alle tilfælde var tilstrækkeligt underbygget.

Bilag til E. Dalgas' rapport om afvandingen af Vest Stadil Fjord, 1874.

Oversvømmelse og stormflod

Vandstandsforholdene ved Vest Stadil Fjord blev aldrig tilfredsstillende for de omkringboende lodsejere. Sandflugt ødelagde store områder, som lodsejerne tidligere havde tilplantet med tagrør. Diger og pumpestation forfaldt. Pontoppidan solgte allerede ved sin overtagelse af afvandingsrettighederne dampmaskine og andre installationer fra pumpestationen, således at det alene var vindmøllen, der måtte klare fjordens delvise afvanding.

I 1911 blev hele den inddæmmede fjord sat under vand, da vandstanden i Øst Stadil Fjord i forbindelse med en kraftig novemberstorm steg til næsten 30 cm over dæmningerne. Der blev ikke gjort noget helhjertet forsøg på at pumpe vandet ud igen. Derfor blev afgrøderne både i fjorden og hos de omkringboende lodsejere ødelagt. Arealerne blev desuden forringet så meget, at høstudbyttet også i de følgende år lå langt under middel.

Lodsejerne mistede nu tålmodigheden, og i 1918 krævede man en kommission nedsat til undersøgelse af forholdene. I 1919 blev sagen lagt i hænderne på den kommission, der allerede var nedsat til at undersøge og ordne afvandingsforholdene i Nissum Fjord.

Kommissionen fandt de landbrugsmæssige forhold i Vest Stadil Fjord helt uforvarlige og instillede til landbrugsministeriet, at vandstanden omgående skulle sænkes til ½ meter under dansk normal nul. Landbrugsministeriet bestemte, at forslaget skulle følges, men det kneb med at få ministeriets krav ført ud i livet.

I august 1923 gik det igen galt. En kraftig

stormflod, der anrettede betydelige skader langs hele den jyske vestkyst, oversvømmede også Vest Stadil Fjord. I løbet af den 29. og 30. august rejste stormen sig fra vest. Ved Horns Rev fyrskib blev der den 30. august om aftenen målt orkanagtig vindstyrke. I løbet af stormdøgnene stuvendes så meget vand op i Ringkøbing Fjord og Stadil Fjord, at digerne blev overskyllede og de tørlagte områder sat under vand. Der skete betydelige skader på anlægene, både ved denne og ved en senere oversvømmelse i november samme år.

Månedet efter auguststormfloden blev der nedsat et stormflodsudvalg, der dels skulle vurdere omfanget af skaderne, dels prøve at finde en løsning på afvandingsforholdene i Vest Stadil Fjord. Skaderne på rørsær, vintersæd og diger blev anslået til godt 70.000 kr. Til delvis dækning heraf ydede staten efter forslag fra udvalget et tilskud på 31.000 kr. Desuden foreslog udvalget afvandingsproblemet løst ved, at der blev oprettet et pumpelag for fjorden, som skulle sørge for istandsættelse og fremtidig vedligeholdelse af diger og pumper.

De fleste lodsejere gik imod oprettelsen af et pumpelag, idet man mente, at koncessionshaverne alene var forpligtede til at afholde udgifterne til afvandingen. I en redegørelse fra Det danske Hedeselskabs kulturtekniske afdeling, dateret Viborg oktober 1944, peges der på de ustabile forhold, der altid havde hersket omkring afvandingen af Vest Stadil Fjord, og man konkluderede, at dette først og fremmest skyldtes de indvundne arealers dårlige bonitet, og at koncessionshaverne som følge deraf var tilbøjelige til at spare på udgifterne til pumpning. I Nissum Fjord kommissionens betænkning nævnes: »Fjordbunden er overalt Havsand dækket af et mere eller mindre humusholdigt Lag paa 5-10 cm Tykkelse«.

Hedeselskabet foreslog, at man enten bibeholdt den nuværende ordning i forbindelse med en yderligere sænkning af vandstanden, eller at man nedsatte pumpeudgifterne ved en hævnning af vandspejlet og som sidste udvej, at man helt eller delvis ophævede pumpelaget. Det vides også, at ejeren af Vest Stadil Fjord havde tilbudt at lade sin del af fjorden henlægge som et fuglereservat mod, at pumpelaget blev nedlagt. Dette tilbud blev dog senere trukket tilbage.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort ca. 1800. GI Copyright.

Vest Stadil Fjords sidste afvanding i 1955

Det mislykkede forsøg på tørlægning af Vest Stadil Fjord og de mange stridigheder om en ordning af afvandingsforholdene var medvirkende til, at området blev dårligt udnyttet landbrugsmæssigt. Efterhånden bredte tagrør sig på de sumpede områder og dannede ufremkommelige rørskove. Midt i herligheden lå dybene, de sidste rester af den oprindelige fjord, tilsammen et enestående eldorado for yngle- og trækfugle. En af Vest Stadil Fjords mangeårige ejere, direktør H. Houmann, hævdede, at fjordens bedste aktiver var rørskeer, fiskeri og jagt. Houmann har måske ægret sig over denne tilstand, og hellere set kornmarker end tagrør, men med den sidste tørlægning af Vest Stadil Fjord i 1955 mistede Vestjylland et af sine smukkeste naturområder.

Overjæger Jens Bjerg-Thomsen har i sin bog »Fugle fra Fjorden« givet en smuk og levende skildring af Vest Stadil Fjord fra den tid, da folk kun sjældent søgte ud i det ufremkommelige vildnis. Fred og stilhed herskede i de store sumpe - det var fuglenes rige. Fra Bjerg-Thomsens bog skal hentes et par citater: »Her paukede Rørdrummen endnu hver Foraarskvæld sin Fryd og Glæde ud - Rørhøgen dinglede i langsomme Søg langs Fjordens Kant, bringende den ene Blishønekylling efter den anden hjem til sit sultne Kuld i Rørskovens Midte, mens Egens »Nimrødder« rev sig i Haaret og bandede det Djævlepak, der naturligvis havde Skylden for Andebestandens Forfald og for mange andre Nederdrægtigheder. - Herude ligger Rørdrummens udstrakte Rige, værnet og skærmet for dens eneste Fjende - Mennesket«.

Men gravemaskinerne tog fat, og rørdrummen forsvandt. I marts 1954 søgte fjordens daværende ejer, direktør Sv. Hansen, København, sammen med ejerne af de tilstødende arealer, Statens Landvindingsudvalg om godkendelse af et projekt, udarbejdet af Hedeselskabet til afvanding af 1525 ha i Fjorden. Arealet var i store træk det samme, som man tidligere havde søgt afvandet med så ringe resultat. Omkostningerne var anslået til ca 250.000 kr, og i henhold til landvindingsloven kunne der gives tilskud fra staten på 50%. A/S Vest Stadil Fjord skulle betale sin andel kontant, mens de øvrige lodsejere søgte om statslån til finansiering af deres andele.

Inden sagen blev forelagt landbrugsministeriet til endelig godkendelse, blev den af landvindingsudvalget forelagt Naturfredningsrådet. Rådet var meget betænkelig ved afvandingen og henviste bl.a. til, at fjordens betydning for fulgelivet var forøget, efterhånden som mange vestjyske sø-, fjord- og moseområder var blevet tørlagt. Man mente desuden, at de tekniske undersøgelser af jordbundsforholdene var meget mangelfulde. Faren for sandflugt, der i givet fald kunne ødelægge landbrugsarealerne øst for fjorden, blev nævnt, og man foreslog, at der, inden der blev ydet offentlig støtte til afvandingen, i det mindste burde foretages en række jordbundsanalyser. I Naturfredningsrådets udtalelse af 7. december 1954 kan læses: »Naturfredningsrådet må på det bestemteste fraråde projektets gennemførelse på det foreliggende, usikre grundlag og ud fra de interesser, det

er rådets opgave at varetage, protestere mod, at der alene ødelægges et særpræget og storslået landskab med store og uerstattelige naturværdier. I talrige tilfælde har hensynet til naturen måttet vige, når der kunne indvindes dyrkbar jord af god, undertiden fortrinlig kvalitet. Noget sådant er ikke tilfældet ved Vest Stadil Fjord, hvor der bortset fra forholdsvis ganske ubetydelige arealer kun kan indvindes fattige flyvesandsmarker«.

Senere blev der foretaget jordbundsanalyser i området, og sagen forelagdes igen Naturfredningsrådet til udtalelse. Analyserne bekræftede på flere punkter rådets tidligere bekymring for sandflugt, idet der ifølge rapporten: »Må regnes med stærk sandflugt på store dele af arealet«. I Naturfredningsrådets skrivelse til landvindingsudvalget af 20. maj 1955 fastholder man sin tidligere udtalelse i sagen. Desværre uden effekt, idet landbrugsministeriet i en skrivelse af 19. august 1955 gav tilladelse til, at afvandingen af Vest Stadil Fjord kunne sættes igang, samt at der kunne ydes tilskud og lån i henhold til landvindingsloven.

Afvandingen af fjorden blev derefter gennemført, og i Vest Stadil Fjord er ca 1.000 ha tidligere fjordbund under plov. Størstedelen af arealet dyrkes med havre. Af det tidligere fjordområde er i dag kun Søndre Dyb og en smule af det nordre dyb, ialt ca 400 ha tilbage.

Godt 100 år efter de første primitive forsøg på at fravriste fjorden land ved rørplantning fik man en »stabil ordning af afvandingsforholdene« - nogle få ejere blev rigere på landbrugsjord - men landet og fuglene blev et naturområde fattigere. Dette aktiv, der ikke umiddelbart kan gøres op i gangbar mønt, havde teknikerne ikke taget med i beregningerne.

Et nyt afvandingsprojekt og fredning af Vest Stadil Fjord

Jordhungeren var imidlertid ikke stillet med afvandingen i 1955. Jordbundsanalyserne viste, at de arealer, der havde den bedste bonitet, lå ude i det stadig vanddækkede Søndre Dyb, og i slutningen af 1960-erne var der tegn på, at et nyt afvandingsprojekt var under forberedelse.

Danmarks Naturfredningsforening rejste nu fredningssag for hele området. Den gik i det væsentligste ud på, at vandstanden i Søndre Dyb af hensyn til vandstanden i de resterende vandområder ikke måtte sænkes yderligere, d.v.s. ikke under kote \div 1,40 under dansk normal nul.

Fredningen, der blev Danmarks hidtil dyreste, gennemførtes i 1969, men inden man nåede så langt, var bølgerne gået højt. Der blev gjort flere forsøg på forlig mellem lodsejere og fredningsmyndigheder. Hedselskabet udarbejdede på et tidspunkt et alternativt forslag, der gik ud på, at et areal på ca 114 ha langs Søndre Dybs vestside kunne udgå af afvandingen, men Danmarks Naturfredningsforening fastholdt, støttet af udtalelser fra Vildtbiologisk Station, Dansk Ornithologisk Forening, International Waterfowl Research Bureau og Norsk Polarinstitut sin oprindelige påstand om totalt stop for enhver yderligere afvandning af Vest Stadil Fjord. Under debatten blev det fremhævet, at da man ved den tidligere afvandning af Vest Stadil Fjord havde ødelagt store naturværdier, måtte man sikre det, der var tilbage, bl.a. områdets værdi som rasteplass for den kortnæb-

Søndre Dyb i Vest Stadil Fjord, april 1978. Bemærk den skarpe overgang mellem fjorden og de dyrkede marker.

bede gås. Fra biologisk side pegede man i den forbindelse på, at der bør være en kombination af vandområder og dyrkede marker.

Denne problematik vandt meget lidt forståelse hos lodsejerne, men afgørelsen i sa-

gen blev et af de seneste års eksempler på, at de, der arbejder for naturbevaring, efterhånden har kunnet få argumentationen for beskyttelse af vore naturområder ført igennem på trods af massive, landøkonomiske interesser og erstatningskrav.

Nissum Fjord skulle tørlægges

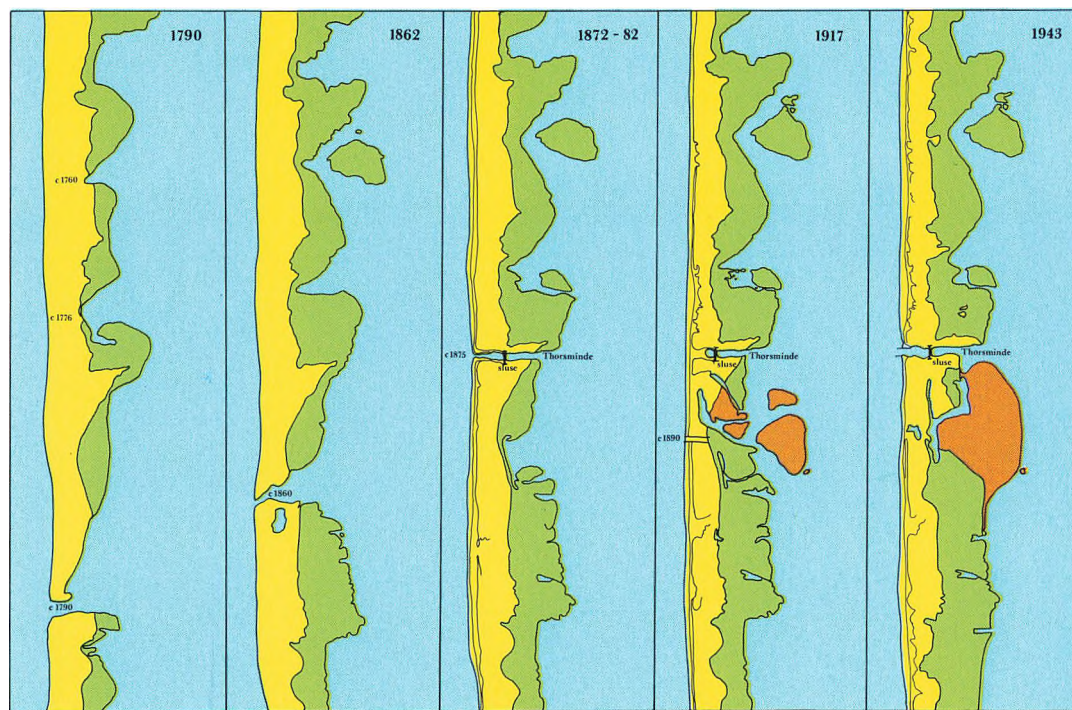
Også landskabet omkring Nissum Fjord har i løbet af de sidste godt 100 år gennemgået store forandringer, men har dog undgået at lide samme overlast som Vest Stadil Fjord, trods ihærdige forsøg på det modsatte.

For landmændene omkring Nissum Fjord var problemet først og fremmest dårlige udløbsforhold til Vesterhavet. Efter en vestenstorm sandede åbningen ofte til og forhindrede eller nedsatte udstrømningen. De fjordnære enge blev derfor jævnligt oversvømmet. I 1833 indsendte en del lods ejere ved fjorden gennem Ringkøbing Amt et andragende til Rentekammeret om, at afløbsforholdene ved fjorden blev ordnet.

Rentekammeret godkendte i slutningen af 1834 et forslag, der gik ud på, at fjordens udløb skulle holdes åben ved håndkraft, og op til 80 mand blev herefter jævnligt sat i gang med at bortgrave det aflejrede sand. Det var en besværlig ordning, der dog fungerede i en årrække.

Interessen for at indvinde nyt land ved tørlægning meldte sig imidlertid også ved Nissum Fjord. I 1844, samme år som lods ejerne ved Vest Stadil Fjord søgte om tilladelse til rørplantning, fik strandingskommissionær L. C. Kastberg bevilling til at inddæmme ca. 1100 ha i den nordlige del af Nissum Fjord. Inddæmningen blev imidlertid ikke gennemført på grund af tekniske vanskeligheder, men der blev påbegyndt noget dæmningsbyggeri, hvis rester stadig kan ses.

Koncessionen overgik derefter i 1854 til handelshuset Joseph Qwen og Sønner i København. I 1856 søgte dette selskab inden-

○ VESTERHAVET ○ NISSUM FJORD ○ KLIT ● STRANDENG ● BANDELAK

Udløbets vandring ved Nissum Fjord.

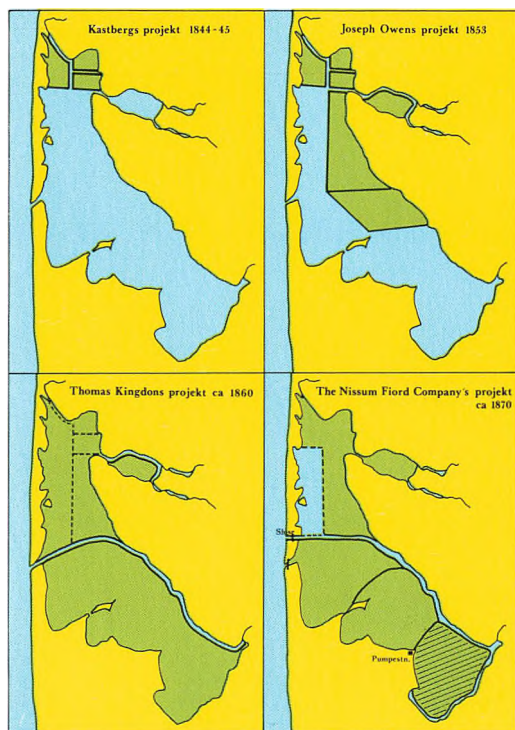
rigsministeriet om tilladelse til at tørlægge 5750 tdr land af Nissum Fjord.

Ved kgl. resolution af 4. september 1857 blev ministeriet bemyndiget til at meddele handelshuset: »At der fra det offentliges Side intet haves at erindre imod, at de inddæmme Nissum Fjord og som Ejendom erhverve det ved saadan Inddæmning indvundne Areal, for saa vidt Inddæmningen bliver paabegyndt inden 2 Aar fra denne Resolutions Datum og derefter stadig fortsættes saaledes, at aarlig en passende Del af hele Arbejdet er udført, og dette er fuldført i Løbet af 10 Aar eller senest inden Udgangen af Aaret 1867 - -«. Efter to års mislykkede forsøg opgav handelshuset tørlægningsplanerne og overdrog rettigheder-

ne til Thomas Kingdon i London, hvis plan var at føre to dæmninger fra Storåens udløb tværs over fjorden til Thorsminde og derefter tørlægge de to bassiner, fjorden derved blev opdelt i. Arbejdet blev påbegyndt i efteråret 1859, men man nåede aldrig længere end til at få bygget nogle dæmninger og en primitiv sluse ved Thorsminde. Også Thomas Kingdon måtte opgive og ansøgte i 1863 om tilladelse til at overføre rettighederne til det engelske selskab »The Danish Land Company Limited«. Overdragelsen blev godkendt i november samme år.

Selskabet ansatte i 1866 stadsingeniør C. Bruun, Odense, som leder af inddæmningsarbejdet, og Bruun blev snart klar over, at

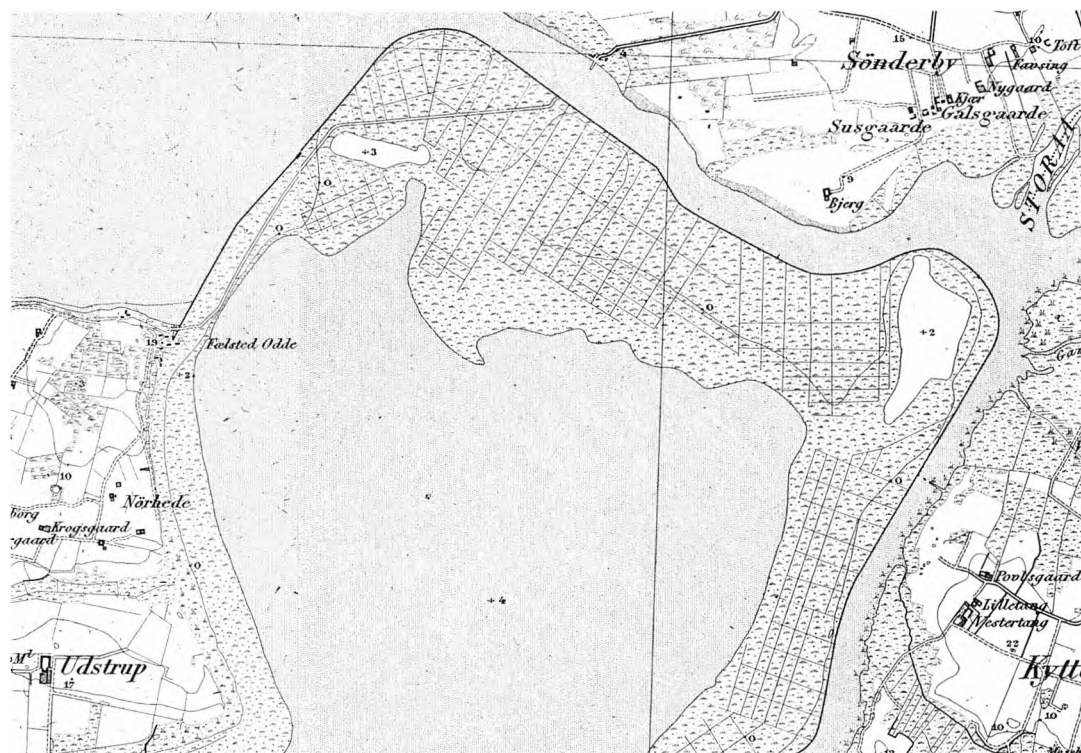

● PROJEKERET TØRLAGT

● TØRLAGT 1871-73

nøglen til Nissum Fjords tørlægning lå i bygningen af en stærk sluse ved Thorsminde. Slusen blev bygget i 1868-70 et stykke nord for det daværende udløb, og først da dette bygningsværk var fuldført, blev tangen gennemgravet, hvorefter det gamle Minde efterhånden sandede til og senere blev endelig lukket med en dæmning. Nogen effektiv beskyttelse mod stormfloder gav slusen imidlertid ikke, før den i 1931 blev underkastet en meget omfattende udbygning og modernisering. Efter 1931 begyndte man at opføre diger på Bøvling Klit. Dette arbejde blev dog forsinket af krigen og kunne først afsluttes efter dens ophør i 1945.

Det engelske selskab, der i 1869 havde

Udsnit af Generalstabens atlasblad 1872. GI Copyright.

taget navneforandring til »The Nissum Fjord Company«, havde nu planer om at tørlægge hele Nissum Fjord, hvilket vil sige omkring 15.000 tdr land ved at inndele fjorden i koge, der én for én skulle tørlægges. Planen var teknisk set genial og ville med nutidens tekniske hjælpemidler have været let at realisere, men for 100 år siden stillede sagen sig noget anderledes, hvilket blev en redning for fuglelivet i Nissum Fjord.

I 1870 blev der opført en pumpestation ved Felsted Odde, og i det følgende år anlagde det engelske landvindingselskab en ca 13 km lang dæmning omkring Felsted Kog. Herved inddæmmedes ca 1250 ha, hvoraf dog kun omkring 450 blev tørlagt.

Vinteren 1872/73 var usædvanlig hård

med kraftige storme. I november 1872 blev de nye dæmninger stærkt beskadiget ved flere gennembrud. I årene efter 1873 blev man efterhånden klar over, at de tekniske problemer var større end forudset, og i december 1884 måtte landvindingselskabet meddele indenrigsministeriet, at tørlægningen af Nissum Fjord var opgivet. Staten overtog herefter de ødelagte dæmninger og blev dermed ejer af de rørskove, der i de kommende år dannedes i Felsted Kog.

På generalstabens kort, opmålt i 1872-1873, gengives diger, afvandingskanaler og drængrøfter i Felsted Kog. Kortet viser også, hvordan Storåens løb blev ført nord om inddæmningen ved Gørding.

Det nordlige rørskovs område i Felsted Kog set mod vest, april 1978. Diagonalt igennem billedet ses den gamle Storå-kanal fra afvandsperioden.

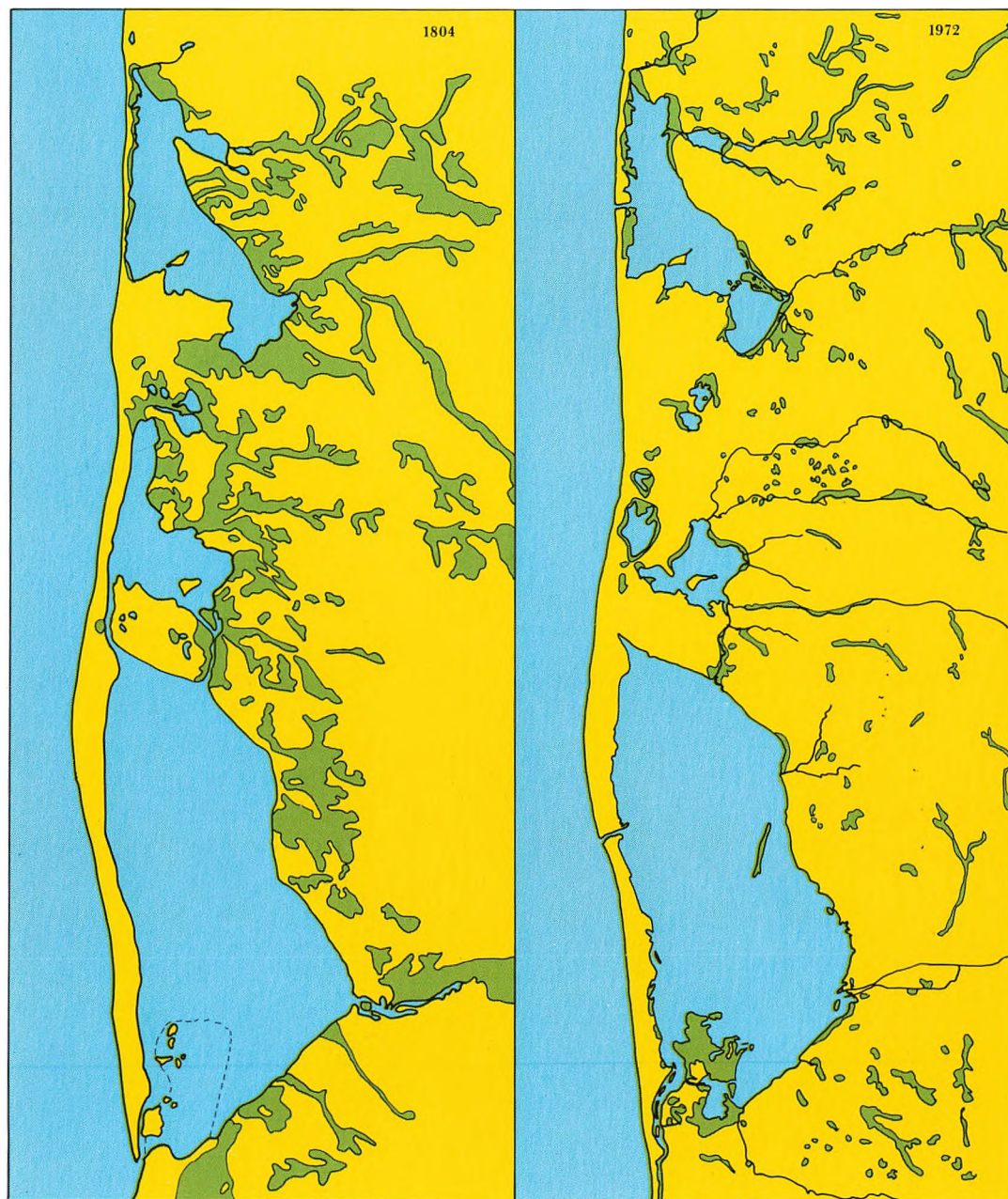
Afvanding af enge og moser omkring fjordene

Tørlægningen i Felsted Kog og i andre dele af Nissum Fjord blev ikke siden genoptaget, men i årene fra 1935 til 1965 er så at sige alle fugtige eng- og mosedrag omkring Felsted Kog blevet afvandet, drænet og opdyrket.

De gamle dæmninger omkring kogen gjorde det til en forholdsvis let sag at begynde afvandingen af nærliggende, fugtige arealer. Afvandingsprojekterne blev udarbejdet af Hedeselskabet og omfattede i alt 1378 ha. Nissum Fjordenge, beliggende syd for Udstrup blev afvandet i to etaper. I 1936-37 blev først de vestlige arealer på ialt 119 ha afvandet og resten, 492 ha, blev tørlagt i årene 1943-48. Under Nørre Vosborg blev der i 1942-45 afvandet 95 ha enge, beliggende sydøst for Storåen. Engarealerne under Susgårde afvandingslaug vest for Storåens udløb afvandedes i 1953-54, og dette projekt omfattede 62 ha.

I 1954 bad et stort flertal af lodsejerne i de resterende 610 ha store arealer øst for Felsted Kog Hedeselskabet om at udarbejde et projekt for disse områders afvandning. Efter langvarige forhandlinger blev et projekt vedtaget, og afvandingen af Felsted Kog enge blev afsluttet i 1965. Den gamle dæmning i Felsted Kog, som strækker sig fra Storåen til Staby, blev udbedret og forstærket i forbindelse med denne afvandning. Samtidig blev det ved kendelse af 12. december 1962 bestemt, at rørskæring af hensyn til dæmningsens beskyttelse ikke må finde sted nærmere end 25 meter fra dæmningsfoden.

Udover afvandingerne af Felsted Kogs randarealer har lignende, fugtige områder

Vådområder omkring de vestjyske fjorde i 1804 og 1972. (Forlæg: Fredningsplanudvalget for Ringkøbing Amt 1978).

Foto optaget vertikalt over Felsted Kog ved Storåens udløb, maj 1972. Dyrkede marker trænger sig ind på rørsumpen, særlig markant ved Susgårde-afvandingen midt i billedet.

omkring Stadil Fjord og Ringkøbing Fjord samt langs egnens vandløb undergæet tilsvarende forandringer.

Det sidste projekt, der blev ført ud i livet, var afvandingen af arealer omkring Ramme Å, der har udløb i den nordlige del af Nisum Fjord. Fra starten omfattede dette projekt også en del af Bøvling Fjord, men planen blev ændret under en fredningssag for fjorden. Projektet, der var udarbejdet af Hedeselskabet, blev i april 1961 forelagt Naturfredningsrådet af landvindingsudvalget. I den forbindelse afgav rådets formand, professor R. Spärck, en udtalelse om, at man fra Naturfredningsrådets side stærkt måtte fraråde den planlagte udtørring, ikke mindst på grund af områdets store betydning for ynglende og rastende fugle.

I marts 1965 gav landbrugsministeriet en bevilling til, at projektet kunne gennemføres. Danmarks Naturfredningsforening rejste som følge heraf i maj 1965 en frednings-

Rørhøgen er også gået stærkt tilbage som ynglefugl i Vestjylland i takt med afvandingerne. Foto L. Ahlmann Olesen.

Engkabbeleje i blomst.

sag for de arealer omkring Ramme Å's udløb og den del af Bøvling Fjord, der var omfattet af afvandingsprojektet. Til støtte for fredningssagen blev der indhentet udtalelser fra Vildtbiologisk Station og International Waterfowl Research Bureau. Endvidere modtog Nordisk Råd fra Nordiske Jægeres Samvirke en udtalelse, der gik imod afvandingen, ligesom Dansk Ornithologisk Forening og Naturfredningsrådet stærkt frarådede projektets realisering.

På Fredningsnævnets møder om sagen fremlagde Hedeselskabet afvandingsplanerne. Projektet omfattede ialt 424 ha, hvoraf et areal på 75 ha lå i fjorden og tilhørte staten. Under mødet ændrede Naturfredningsforeningen fredningspåstanden, således at kun 240 ha, d.v.s. vandarealet samt strandene langs Bøvling Klit og Høvsøre blev omfattet af en fredning.

Den 6. november 1965 blev der af Fredningsnævnet afsagt kendelse, hvori det blandt andet hed: »Den af Danmarks Naturfredningsforening fremsatte begæring om fredning af ovennævnte område ved Bøvling Fjord tages ikke til følge.«

Sagen blev straks anket til Overfredningsnævnet, der, efter at have afholdt møde og besigtiget området, i april 1966 afsagde kendelse om, at de arealer, der var omfattet af den reducerede fredningspåstand, skulle fredes.

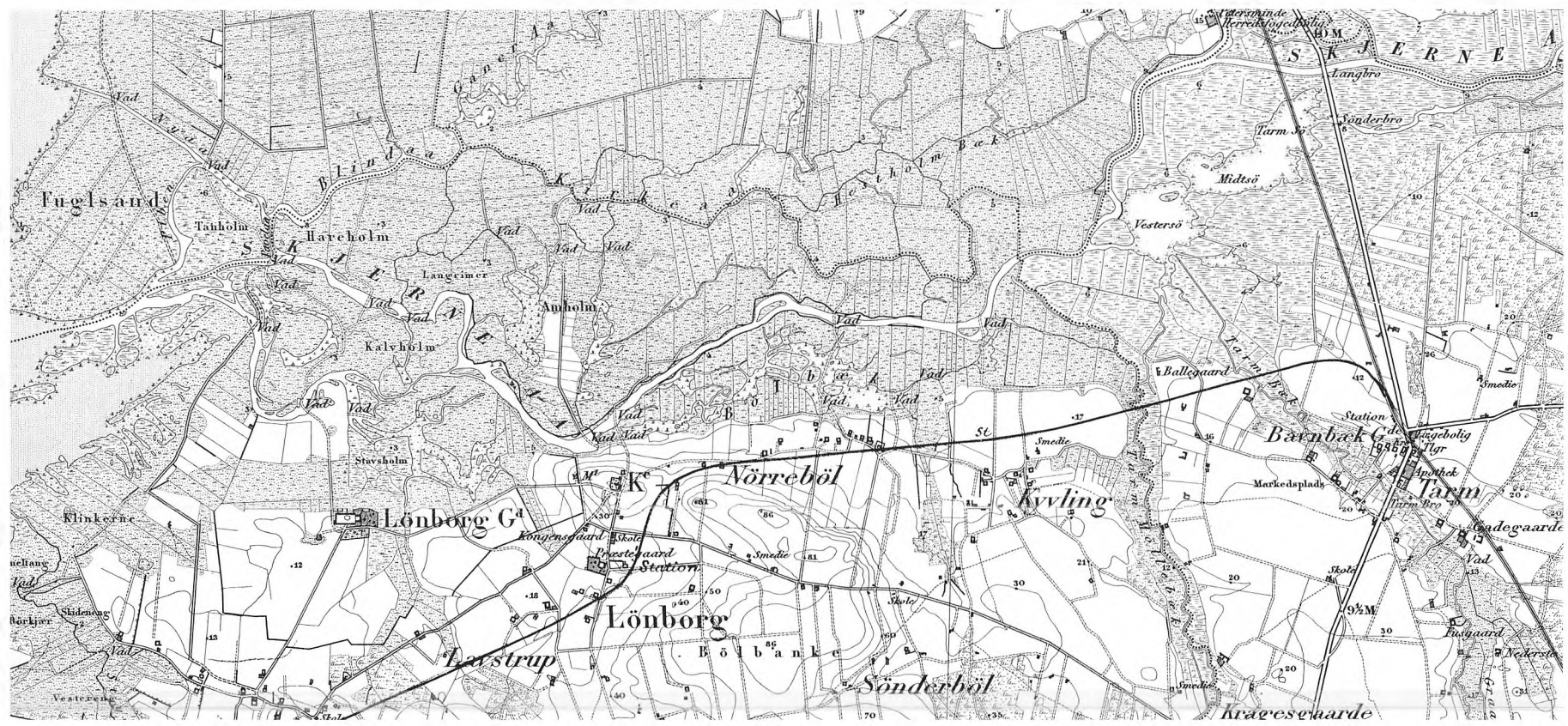
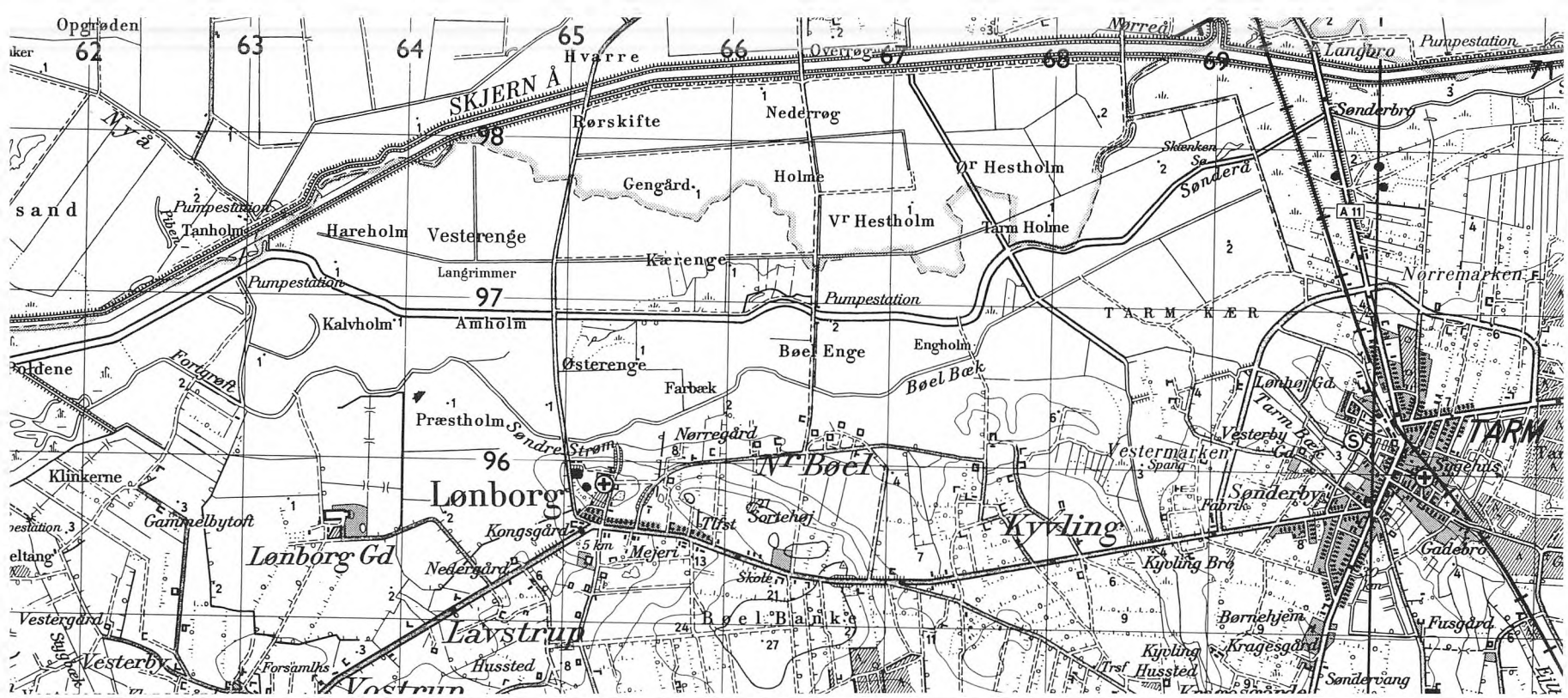
De væsentligste fugleinteresser var således tilgodeset, men nogle smukke engstrækninger langs Ramme Å blev afvandet.

I tidens løb er således mange af landsdelens »blå pletter« forsvundet og store landskabelige værdier gået tabt. På kortene side ?? vises de Vestjyske fjordes udbredelse i henholdsvis 1804 og 1972. Samtidig kan man ved sammenligning se, hvordan næsten alle fugtige mose- og engområder er forsvundet i den mellemliggende periode.

Øverst Ramme Å foråret 1968. Et naturområde i økologisk balance. Nederst samme sted året efter. Ramme Å er nu under regulering, og engene skal opdyrkes.

Afvandingen af Skjern Å

Det vil være naturligt at afslutte denne gennemgang af de menneskeskabte landskabsændringer i og omkring de vestjyske fjorde med en omtale af landets største afvandingsprojekt og indgreb i egnens natur - afvandingen af Skjern Å.

Interessen for at gennemføre en regulering af Skjern Å og dræning af ådalens enge kan spores helt tilbage til 1700-tallet.

Flere gange om året blev ådalen oversvømmet, når vandstanden i Ringkøbing Fjord steg, og egnens landmænd havde ofte store vanskeligheder med at få bjerget det værdifulde enghø. Disse tilstande skyldtes bl.a., at engarealerne var lavtliggende i forhold til åens bund, hvor der i tidens løb var aflejret store mængder sand og andet materiale. Man har beregnet, at Skjern Å, som er landets mest vandrige, nedbryder og transporterer omkring 8.000 m³ sand og grus om året. Også tilvæksten af eng og rorskov omkring åens udløb er et resultat af materialevandring og tilførsel af næringsstoffer fra åsystemet.

For at undgå de værste oversvømmelser blev der i 1901-02 langs den nederste del af åløbet gennemført en mindre regulering og bygget lave sommerdiger langs bredderne, men forholdsreglerne hjalp kun lidt, åen lod sig ikke tæmme, og engene omkring de gamle slyngninger lå stadig som et pragtfuldt naturområde - et sandt paradys for fuglene. Rambusch nævner i sin bog om Ringkøbing Fjord, at: »Skærnaadalens Pryd er dog uden Sammenligning Tredækkerne, Kobbernesnepperne og Brushønsene.«. Det nævnes også, at ådalen var rig på ryler og rødben, og desuden rugede tinksmød, vagtelkonge og vandrikse. I trækperioderne fouragerede ænder og vadefulge i stort tal

på de oversvømmede enge.

Lodsejerne ønskede imidlertid at få opdyrket de frugtbare enge, og i 1952 blev Hedeselskabet bedt om at udarbejde et afvandingsprojekt.

Forslaget hertil lå færdigt i slutningen af 1953 og omfattede ialt 3773 ha. Der var dog visse betænkeligheder ved projektets udformning, især ved åens forlægning. Dette resulterede i, at der blev foretaget supplerende jordbundsundersøgelser, hvis resultater talte for enkelte justeringer af den oprindelige plan.

I maj 1958 var den endelige plan færdig til godkendelse i Statens landvindingsudvalg. Projektet, der nu omfattede 3950 ha, blev udformet således, at den inddigede og regulerede Skjern Å ikke skulle modtage det okkerforurenede vand fra engene. Alle pumpe- og afvandingskanaler blev ført i en parallelkanal syd for åen, således at vandet blev ført direkte ud i Ringkøbing Fjord.

Inden landvindingsudvalget indstillede projektet til endelig godkendelse i landbrugsministeriet, havde man fået udtalelser fra både Danmarks Naturfredningsforening og Naturfredningsrådet, der ikke gjorde indsigelser mod projektets gennemførelse.

En sådan indstilling fra instanser, hvis primære opgave er at varetage naturinteresser, er bemærkelsesværdig, ikke mindst på baggrund af, at man i Vestjylland gennem et sekel havde været vidne til den gradvise ødelæggelse af naturen.

I marts 1961 meddelte landbrugsministeriet lodsejerudvalget, at planen var godkendt, og samtidig bevilgedes 500.000 kr til påbegyndelse af arbejdets første etape. I de følgende år blev planerne ført ud i livet. Skjern Å blev reguleret og inddiget. Senere blev de 5 pumpestationer, der tilsammen kan pumpe 7.000 liter vand pr sekund, sat

i gang. Jorden blev fordelt mellem lodsejerne, og i dag bølger kornmarker, hvor der før var fugtige enge og rørsumpe. Landmændenes mangeårige drøm var gået i opfyldelse.

I forbindelse med jordfordelingen blev en ca. 30 ha smal halvø mellem åen og Sydlige Parallelkanal overdraget Jagtfonden og i 1973 udlagt som vildtreservat.

Området har ikke nogen nævneværdig betydning for fuglene, og overdragelsen skal nærmest betragtes som en mindre, symbolsk kompensation for tabet af det gode fugleområde, som ådalen var inden afvandingen.

Udover det umiddelbare tab af et enestående naturområde skete der noget, som ikke mindst fiskerne havde frygtet. Skjern Å's udledning af okker i Ringkøbing Fjord havde man længe haft et vist kendskab til. Med den nye afvanding frygtede fiskerne i Ringkøbing Fjord, at øgede okkerkoncentrationer i fjorden ville overskride den mængde jernholdigt vand, Ringkøbing Fjord var i stand til at optage uden væsentlige gener for fiskebestandene. Nu tilføres Ringkøbing Fjord hvert år okkermængder, der svarer til ca. 4.000 tons jern. Man regner med, at ca. 10% udvaskes fra engene omkring Skjern Å, og at resten stammer fra nedlagte brunkulslejer længere inde i landet. Fiskerne mener at kunne påvise en betydelig nedgang i fiskemængden til skade for fjordfiskeriet. Denne påstand har ikke kunnet bekræftes af fiskeribiologer, som har undersøgt fjorden for det særlige »Okkerudvalg«, der er nedsat af Ringkøbing Amtsråd. Ændringerne i fjordens fiskebestand skyldes ifølge en rapport fra udvalget snarere en ændret slusebetjening i Hvide Sande, som bevirker, at der ikke kommer så meget saltvand ind i fjorden som tidligere.

Fuglene i landskabet

Fuglene er en naturlig del af livet i de vestjyske fjorde. Trods ihærdige forsøg fra menneskets side på at ændre landskabet og gøre det produktivt og rentabelt, hjemsøger en tusindtallig fugleskare fortsat lokaliteterne for at yngle eller raste. Men det er givet, at afvandingerne både direkte og indirekte er skyld i, at man i løbet af dette århundrede har kunnet konstatere betydelige nedgange i antallet af fugle.

Også en øget uro og forstyrrelse som følge af sejlads, jagt m.m. har været og er stadig en medvirkende årsag til nedgangen. Mange fugle har således måttet tilpasse sig andre vilkår, når en lokalitet ikke længere virkede tillokkende, og andre, der fandt redepladser i de tætte rørskove, f.eks. rødtrum og kærhøge, er enten helt forsvundet fra fjordene eller optræder kun sjældent.

Kikkert i observationstårnet på Tipperne.

Siden midten af 1960-erne har Danmark deltaget i et internationalt samarbejde om vandfugleforskning med henblik på at kortlægge overvintrende bestande af ande- og vadefugle samt deres rasteplasser.

Som et led i dette samarbejde har Vildt-

Opdyrket fjordbund i Vest Stadil Fjord, april 1978. Midt i billedet en flok kortnæbbede gæs.

biologisk Station i en årrække foretaget månedlige tællinger på et stort antal lokaliteter over hele landet, og i 1974 publicerede Anders Holm Joensen resultater af dette arbejde fra perioden 1965-1973.

De vestjyske fjorde har som værdifulde

rasteplasser for ænder, gæs, svaner og vadefugle, en central placering i undersøgelserne.

Tællingerne i fjordene er, ikke mindst på grund af deres udstrækning, i stort omfang foretaget fra små fly, og selv om denne

Splitterner og hættemåger over Sandøen ved Felsted Kog, maj 1977.

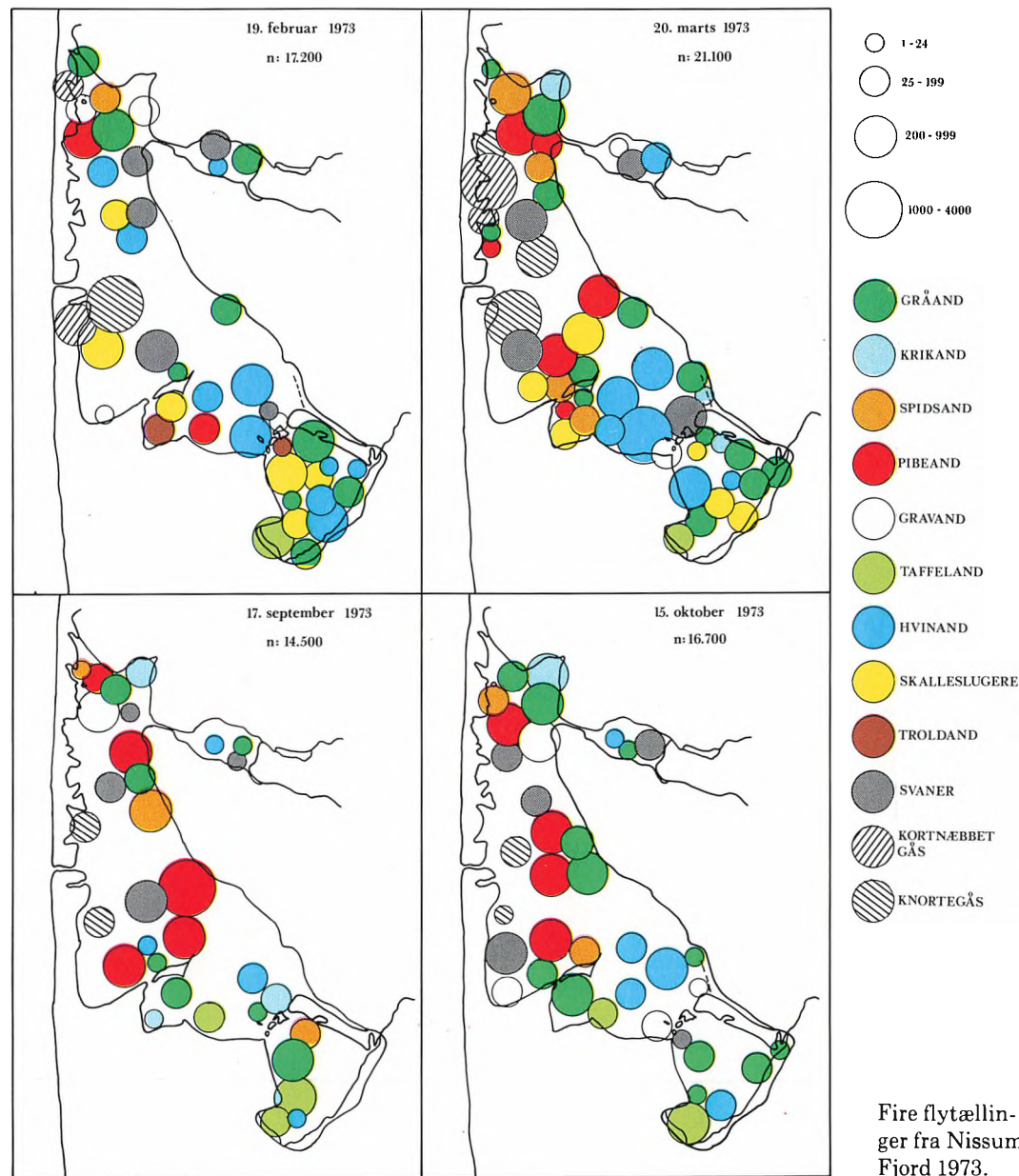
metode rummer en mindre unøjagtighed, kan der af trænede flyobservatører indsamles et godt materiale, der er væsentligt bedre, end hvis observationerne blev foretaget fra land med kikkert.

Materialet har bidraget til belysning af de forskellige arters antal og trækforhold samt givet oplysning om, hvilke rasteplasser de opsøger. Foruden de biologiske oplysninger, der ligger i en sådan undersøgelse, kan resultaterne også benyttes ved løsning af mange naturforvaltningsproblemer, som knytter sig til planlægningen af fjordområdernes erhvervsmæssige, rekreative og forskningsmæssige udnyttelse.

Fugletællingerne er især gennemført i trækperioderne forår og efterår samt i vintermånederne. Ved at sammenligne resultaterne kan man se, at fuglenes fordeling i fjordene, deres antal samt de observerede arter varierer fra måned til måned. Det viser sig bl.a., at fuglene i efterårsmånederne, når der drives jagt, i høj grad opsøger reservaterne, medens de om foråret optræder mere spredt. På kortene vises fuglenes antal og fordeling i Nissum Fjord ved 4 flytællinger, foretaget henholdsvis forår og efterår 1973.

Reservater

Nogle af landets vigtigste fuglelokaliteter findes ved de vestjyske fjorde. Fremsynede naturhistorikere var allerede omkring århundredskiftet klar over nødvendigheden af at beskytte fuglene og deres levesteder mod overgreb og forstyrrelse, og i 1892, efter at staten havde overtaget Tipperne og Klægbanken, blev der for disse områder gennemført forordninger, der forbød jagt og især ulovlig ægindsamling. Rambusch skriver, at det ofte var engelske ægsamlere »som kommer herover i Maj og bortfører

Fire flytællinger fra Nissum Fjord 1973.

talrige Æg for at sælge dem i deres Hjemland eller i andre Lande«.

Siden er der flere steder i de vestjyske

fjorde blevet gennemført foranstaltninger til beskyttelse af fuglelivet eller til sikring af fuglenes levesteder.

Tipperne og Klægbanken

Forordningen for Tipperne og Klægbanken var dog ikke særlig virksomme. Det var først i 1928, da landbrugsministeriet på foranledning af overfører O. Fabricius og dr. phil. Å. Vedel Tåning fik gennemført en fredning af fuglelivet på Tipperne, Poldene i Nymindestømmen og Klægbanken, at en egentlig fuglebeskyttelse blev effektiv. Med reservatloven af 1936 fik lokaliteterne samt en zone på 1000 meters bredde af fjorden omkring Tipperne og Klægbanken status som videnskabelige reservater, der siden 1969 har været underlagt miljøministeriet.

Siden 1928 er der i reservaterne gennemført forskellige videnskabelige undersøgelser, som især har været koncentreret om fuglene. Takket være kontinuerlige observationer, har man kunnet registrere bestandssvingninger samt de forskellige fuglearters udnyttelse af landskabet.

Eksperimenterne med at ordne afløbsforholdene i Ringkøbing Fjord har på mange måder påvirket Tippeternes naturforhold. Desuden har udnyttelsen af arealerne til græsning og høslet frem til omkring 1950, samt høstning af tagrør sat sit præg på landskabet.

Efter Hvide Sande-slusens åbning i 1931 faldt vandstanden i fjorden en smule. Dette var nok til, at der på Tipperne begyndte en udvikling, som langsomt ændrede plantesamfundene. På ensartede annelgræsenge, der gennemstrømmedes af vandfyldte loer, indvandrede bl.a. trævlekrone, kæruld, engkarse, og på de højere partier kom mosebunke, klokkelyg, revling m.fl. Desuden fik tagrør og kogleaks bedre betingelser og har siden dannet store opgrødeare-

Feltstation med observationstårn på Tipperne.

aler især øst for Tipperne.

Som en følge af disse ændringer er ynglemulighederne for strandengens fugle blevet forringet, og antallet af par er gået stærkt tilbage. Det drejer sig først og fremmest om strandskade, rødben, klyde og alm. ryle. Til gengæld er andre vadefuglearter og ænder, bl.a. dobbelt bekkasin, brushane, gråand og skeand blevet mere almindelige som ynglefugle. På selve Tipperne er måger og terner næsten helt forsvundet som ynglende, mens de på Poldene i Nymindestømmen samt på Klægbanken stadig ruger i store kolonier.

Sin største betydning har reservatet dog som rasteplass for trækfugle forår og efterår, og der kan i efterårsmånederne undertiden tælles mange tusinde ænder, gæs og vadefugle fra observationstårnet ved Tipperhuset. I størst tal ses svømmeænder. Flokke af gråænder, pipeænder, spidsænder og krikænder kan i september-oktober tilsammen træffes i antal på op til 20.000. Både forår og efterår ses kortnæbbede gæs på træk i antal af 4- 5000. I forårsmånederne er også Værnengene syd for Tipperne en vigtig rasteplass for denne gåseart. Af vadefuglearter er almindelig ryle talrigst på træk, og det er ikke usædvanligt at se flokke på næsten 25.000. Også lille kobbersnep-

pe, stor og lille regnspeve, hjejle og dobbeltbekkasin, gæster reservatet. Ligeledes er flere rovfuglearter regelmæssige trækfugter. Det gælder rørhøg, musvåge, blå kærhøg, tårnfalk og mosehornugle.

I sommermånederne er Klægbanken og farvandet omkring øen rasteplass for flere tusinde fældende gråænder. Desuden ligger hvert år omkring 2000 knopsvaner ved Klægbanken samt i fjorden vest for øen og fælder svingfjer. Udover at være yngleplass for ænder, måger og terner har Klægbanken vel nok landets største knopsvanekoloni på mellem 400 og 500 reder.

Som helhed må de videnskabelige reservater i bunden af Ringkøbing Fjord betragtes som nogle af landets vigtigste fuglelokaliteter. For at bevare eller genskabe en natur, der giver mange arter af fugle, der i deres levevis er knyttet til vådområder, bedst mulige vilkår, blev der af de forskere, der for Miljøministeriet arbejder med Tippeternes økologi i 1972 iværksat plejeforanstaltninger, hvori der indgår gamle driftsformer som kreatur- og fåregræsning, høslet, rørskår og afbrænding af gammel vegetation. Virkningerne af disse foranstaltninger følges nøje og sammenlignes med udviklingen i kontrolområder, hvor der ikke foretages indgreb.

Felsted Kog

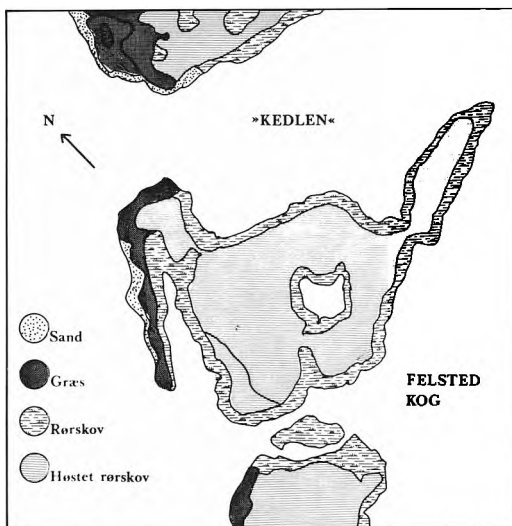
Efter tørlægningsforsøgene i Felsted Kog opstod der i de følgende år rørsumpe i læ af de delvis ødelagte dæmninger. Området blev efterhånden Nissum Fjords bedste fuglelokalitet, hvor der yngler arter, som efterhånden er sjældne i den danske fauna. I rørskovens tætte, ufremkommelige vildnis havde kærhøge og rørdrum rede. På dæmningerne, der med tiden forfaldt mere og mere, rugede måger, terner og vadefugle. Også ænder havde gode muligheder for at finde redeskjul i tæt vegetation.

Der opstod efterhånden interesse for at beskytte fuglelivet, og i 1936, samme år som reservatloven blev vedtaget, udsendte landbrugsministeriet en bekendtgørelse, hvorefter Felsted Kog blev vildtreservat.

Reservatbestemmelserne blev udformet, så de primært sikrede fuglene fred i yngletiden med adgangsforbud for uvedkommende, bortset fra søndage, mandage og tirsdage efter 11. september og året ud, hvor det med særlig tilladelse var muligt at drive jagt i reservatet. Der blev desuden fastsat særlige regler for rørhøstning. Reservatbestemmelserne er siden revideret i 1954 og 1974. Senest er der foretaget en grænsejustering, således at en lille ø, Sandøen, beliggende nord for Felsted Odde er indlemmet i reservatet. Der blev samtidig indført forbud mod jagt fra motordrevet fartøj.

Reservatordningen for Felsted Kog sikrede imidlertid ikke landskabet og dermed fuglenes levesteder. Uro i området i forbindelse med rørhøst, jagt og sejlads samt en gradvis afvanding af reservatets randarealer har betydet en forringelse af lokaliteten som yngle- og rasteplass for vandfugle.

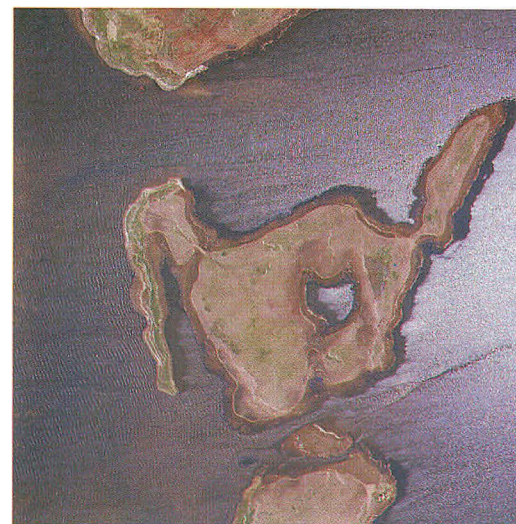
For ynglefuglene betyder en intensiv rørhøst, at bl.a. ænder, blishøne, toppet lap-

pedykker og knopsvane i det tidlige forår kun kan finde sparsom og utilstrækkelig rededækning. Vildtbiologisk Station, der i en længere årrække har foretaget fugleregistreringer i Nissum Fjord, blev opmærksom på problemet, og inden rørhøst blev påbegyndt i vinteren 1970/71, blev der indgået en frivillig aftale med rørhøsterne om fremover at lade særlig vigtige yngleområder for rørskovens fugle stå uhøstet. Det drejer sig først og fremmest om kanterne ud mod åbent vand og damme i rørskoven. Aftalen har været gennemført siden, og forsøget er fulgt bl.a. ved optællinger af ynglefugle.

Ved på denne måde at tage hensyn til ynglefuglenes foretrukne redepladser er der sket en fremgang i antallet af ynglepar hos nogle fuglearter i et kontrolområde, der omfatter ca. halvdelen af det nordlige rørskovsområde samt holmene i reservatet.

Også som rasteplass for vandfugle har Felsted Kog en vis betydning, men forstyrrelsen i området de dage, hvor der drives jagt, forringer fuglenes muligheder for at udnytte reservatet.

En af holmene i Felsted Kog fotograferet fra ca. 1300 m højde 16. 5. 1972. Billedet viser fordelingen af høstede og ikke høstede tagrørsarealer. Kortet viser en udtegning af fotografiet. »Kedlen« er dannet i forbindelse med digebrud i 1870'erne.

Holmene i den vestlige del af Felsted Kog set mod Felsted Odde, april 1978.

I det tidlige forår opsøges oversvømmede områder i rørsumpene, damme og »Svælg« ved Storåens udløb af svømmeænder og vadefugle, mens der i kogens åbne vandareal især raster dykænder og blishøns. I vintermånederne optræder hvinænder og skalleslugere i størst tal, senere kommer taffelænder, troldænder og nogle få bjergænder. På de lavvandede områder omkring Sandøen ved Felsted Odde raster i marts og april ofte store flokke af pibesvaner, gravænder og vadefugle.

Nårefterårstrækketsætterindpræger især gråænder, krikænder og vadefugle billedet.

Landskabet i Felsted Kog er til stadighed i langsom udvikling, der f.eks. foregår ved indvandring af nye planter på steder, hvor tidligere tagrør var fremherskende. Dette skyldes først og fremmest, at bundens niveau gradvis hæves i forhold til fjordens vandstand som følge af, at der år efter år aflejres plantedele. Udviklingen har betydet, at store områder i den del af rørskovene, der ligger nærmest de gamle dæmninger, ikke længere høstes. Den biotop, der herefter er fremkommet, består af et tæt tæppe af græs og tagrør, som kun få fugle har glæde af. Jagtrådet har nu indledt et forsøg med kreaturgræsning i et prøvefelt på ca. 10 ha, hvor man vil forsøge at skabe et englignende område, som både yngle- og trækfugle kan udnytte. Resterne af de dæmninger, der i sin tid indrammede det tørlagte område, har tidens tand udjævnet, og de fremtræder nu som et spændende landskabelement, der ikke alene tiltrækker forskellige fugle, især ynglende småfugle, atlingænder, rødben og klyder, men også ræv og ilder. En rævefamilie havde i 1977 held til at etablere et mindre gravkompleks, men den var selvfølgelig ikke velset i reservatet, hvor man jo netop søger at give fuglene den bedst mulige beskyttelse.

Hvinænder i våge.

Rede af skeand godt kamoufleret i vegetationen.

Rørauktionen i Felsted Kog

En råkold oktobermorgen står en gruppe mænd og skutter sig i et redskabsskur ved den lille havn på Felsted Odde. Der blæser en frisk vind fra nordvest. Tunge, regnvåde skyer hænger lavt over fjorden, og de skumtoppede bølger har en grumset, grågrøn farve. Mændene taler om vejr og vind. Nogle virker fraværende, mens de studerer små, slidte lomdebøger med optegnelser over sidste års priser fra rørauktionen i Felsted Kog.

Kort efter starter dette års rørauktion. Minimumsprisen for høstning af parcellernes tagrør og de bestemmelser, der er fastsat for udnyttelsen heraf, læses op af den tilstedeværende auktionarius. Derefter sælges høsten på de første parceller i hurtig rækkefølge til tidligere års lejere. Men så bydes nogle rørparceller op, og inden længe ligger budene på over 3.000 kr. Man kigger i smug til hinanden, derefter igen i lomdebøgerne. Budsummen sammenlignes med tidligere års priser for rørene på de samme parceller..

Efter en halv times tid, da rørene på alle vestlige parceller er solgt, bryder den lille gruppe op, mens auktionslederne, sammen med enkelte ledsagere, begiver sig ned til en ventende båd, der skal sørge for transporten til et nordligere rørskovs område. Båden, en fladbundet 16 fods bundgarnsjolle, er kort tid efter på vej ud af havnen. Kogens krappe bølger sender kaskader af vand ind over mændene, der bedst muligt prøver at beskytte sig under flagrende regnfrakker. Turen er en af de traditioner, der knytter sig til rørauktionerne, og uanset vejrgudernes lune gennemføres sejladsen uden redningsvest med indædt stædighed.

Efter godt et kvarters sejladse når man roligt vand i »Kedlen«, og lidt efter ligger båden trygt fortøjet til en bundgarnspæl ved bredden. Inden auktionen fortsættes, er der tid til en hjertestyrkning og lidt mad ovenpå vandturen, og snart er den værste kulde fra blæst og bølgesprøjt fortrængt af varmen fra kaffe og krydret brændevin.

I løbet af dagen har det trukket med regnbyger, og blæsten er frisket op. Efter at have været hele reservatet rundt, dels med traktor ad Gørdingdæmningen, dels med bundgarnsjolle fra Storåens udløb til Kytturup, Staby havn og Pallisbjerg-kanal, hvor man hvert sted har gjort holdt for at gennemføre auktionsforretningen, afsluttes auktionen midt på eftermiddagen i kogens sydlige del. Tilbage er turen i jollen tværs over fjorden til Felsted Odde. Det ville være naturligt at sejle i læ langs den vestlige rørkant, men bundgarn, hvis pælerækker og tjærede garn går vinkelret ud fra bredden, afskærer denne mulighed, og ruten må lægges længere ude, hvor bølgerne atter sprøjter ind over de efterhånden drivvåde gaster.

Ved at søge lidt beskyttelse under et regnslag kan man benytte lejligheden til - for at holde tanken om kuldsejling og forlis på afstand - at tænke på den traditionsrige forretning, som det offentlige holder i hævd ved at gennemføre rørauktionen i Felsted Kog på denne måde.

Rørskæret i Felsted Kog har været udnyttet, siden staten overtog ejendomsretten til området i 1884, og den første auktion over tagrørene blev afholdt i 1885.

Indtil for få år siden var det udelukkende lokale beboere, der høstede tagrør i reser-

Tagrør maskinhøstes.

vatet, og det var ofte de samme mennesker, der år efter år bød på de samme parceller.

Den stigende efterspørgsel på tagrør, som bl.a. er forårsaget af, at mange sommerhuse nu opføres med stråtag, har imidlertid øget interessen for at leje rørparceller i Felsted Kog, og i de seneste år har også ikke lokale rørhøstere budt ved auktionerne.

Der er således en næsten 100 år gammel tradition for auktionerne i Felsted Kog, som afvikles efter stort set samme mønster som oprindelig fastlagt.

Det ville være ulige lettere at holde auktionen i et lunt lokale på en af egnens kroer, men bestyreren af rørskæret, dommer Sv. Aa. Kristensen fastholder - med rette - den gamle fremgangsmåde. Det er vigtigt, at auktionslederne fra år til år holder sig orienteret om terrænets tilstand og samtidig viser en sådan interesse for reservatet, at der ses stort på de overraskelser, det lune-fulde efterårsvejr kan byde på.

Bøvling Fjord

Strandengsarealer, rørskove og lavvandede fjordområder i Bøvling Fjord er nogle af Nissum Fjords mest værdifulde levesteder for ænder, gæs og vadefugle.

Engene er opstået i læ af klittangen ved, at opgrøde fra fjorden efterhånden er blevet bevokset med strandengplanter, der med tiden har dannet et sammenhængende plantedække.

Før reguleringen af Ramme å og bygning af dige og pumpestation ved udløbet gik de brakvandsprægede strandenge naturligt over i ådalens ferske engstrøg.

I 1976 blev de nordligste strandenge ved Bøvling Klit, rørskovene langs fjordens nord- og østbredder, samt Bøvling Fjords og Indfjordens vandareal ved en bekendtgørelse fra Landbrugsministeriet udlagt som vildtreservat. Reservatet er delt i to zoner, hvor der i den nordlige er forbud mod jagt og færdsel, mens der i den sydlige er indført forbud mod jagt fra motordrevet fartøj og en hastighedsbegrænsning på 5 knob for motorbåde.

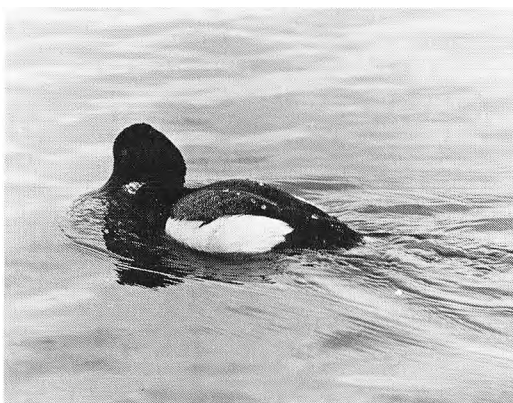
Vildtreservatet omfatter ialt godt 1800 ha, og kerneområdet - eller den nordlige del - udgør godt 1/3 heraf. Hensigten med at oprette et vildtreservat i Bøvling Fjord er først og fremmest at skabe et beskyttet fristed for stedets ynglefugle og for de tusinder af trækkende ande- og vadefugle, der gæster Nissum Fjord.

En hensigtsmæssig fuglebeskyttelse må imidlertid også omfatte en sikring af levestedet - biotopen - mod indgreb, der forringer fuglenes kår. I Bøvling Fjord er der derfor behov for at supplere reservatbestemmelserne med en udvidelse af den naturfredning, der gælder for den nordligste del

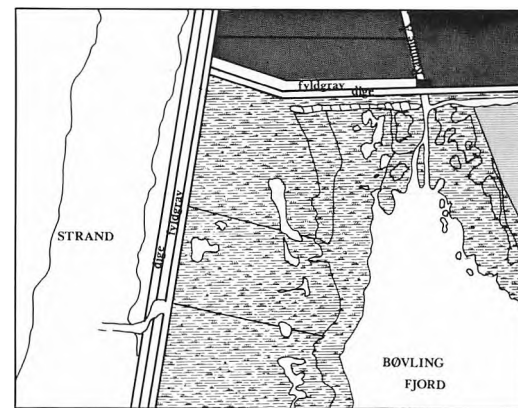

Luftfoto af område ved Bøvling Klit optaget vertikalt fra ca. 1300 m højde den 16. 3. 1972. Et

udsnit af det fredede område syd for Ramme Å udløb, hvor den oprindelige engbiotop er bevaret.

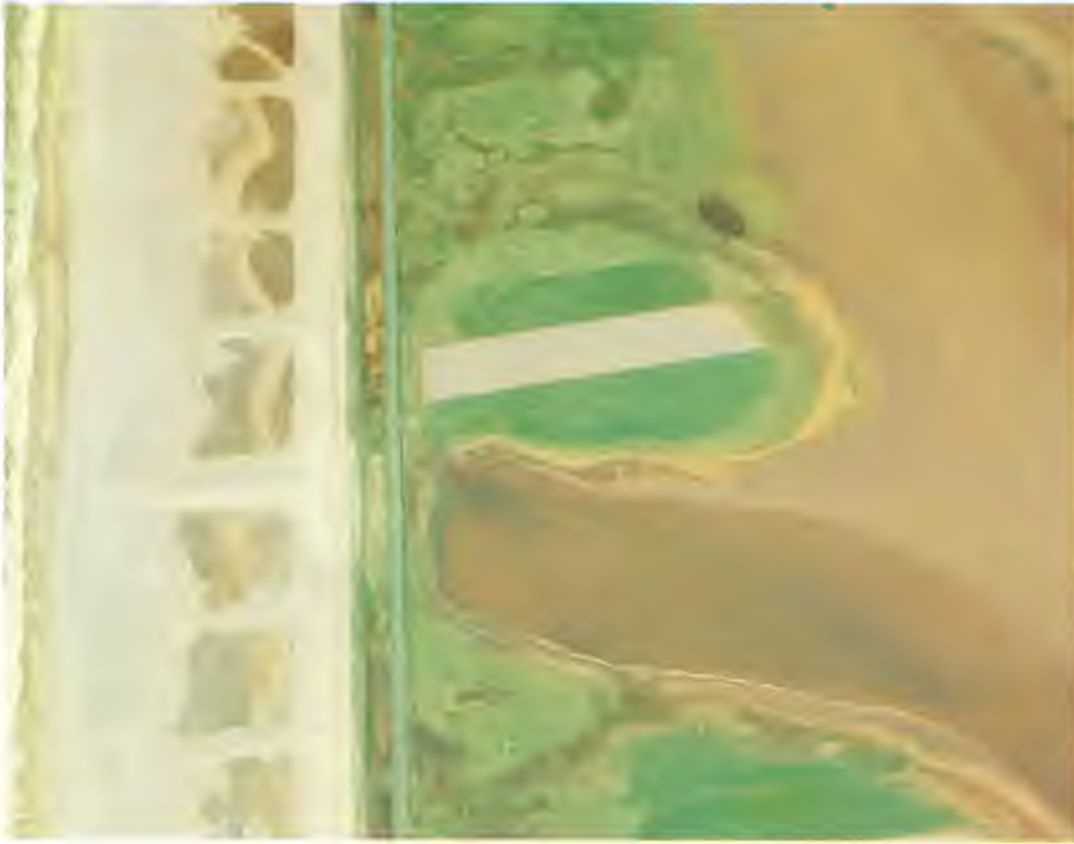

Bjergand, han

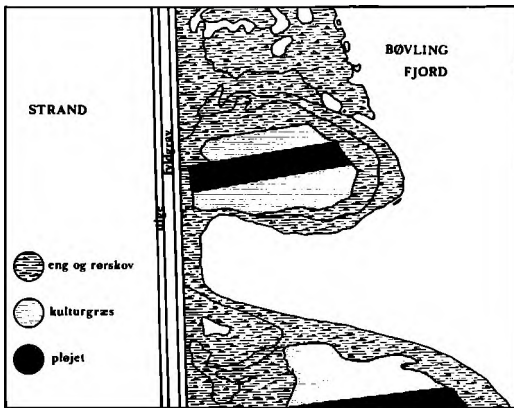

Strandeng ved Bøvling Fjord i maj 1975 med blomstrende trævlekrone, torskemund og rødkløver.

Luftfoto af område ved Bøvling Klit optaget vertikalt fra ca. 1300 m højde den 16. 3. 1972. Et landskab syd for fredningen, hvor en opdyrking af engparcellerne er påbegyndt.

af fjorden, til også at omfatte engarealerne mod syd. Først derved kan man undgå en yderligere afvanding og opdyrkning af strandengene.

Det er vigtigt, at et initiativ hertil tages inden længe, idet store strandengsarealer allerede er under opdyrkning, hvorved yngleområder for strandengens fugle og fourageringsmuligheder for trækkende ænder og gæs er blevet forringet.

Fra landevejen, der følger havdiget på Bøvling Klit, har man en storslået udsigt

Hvor kreaturerne græsser forsvinder rørskoven. Græsning kan derfor benyttes som en metode til at bevare en særlig strandengstype.

Opdyrkning og dræning af fjordengene, som her ved Bøvling Fjord, ødelægger levestedet for mange fuglearter.

Rød kveller-eng med strandasters på strandengen ved Bøvling Fjord.

over fjordlandskabet, og usædvanlig gode muligheder for at iagttage fuglelivet.

Strandengens højeste områder oversvømmes så at sige aldrig af fjordvandet, og plantelivet omfatter derfor arter, der er karakteristiske for ferskvandsengen. Blandt katteskæg vokser engelskgræs, guldaks, torskemund, trævlekrone og frytle.

Overgangen til den del af engen, der undertiden oversvømmes af fjordvandet, og som derfor er udsat for en vis saltpåvirkning, kan følges i vegetationen. Krybhvene danner sammen med bl.a. engkarse, strandvejbred, rajgræs og rød svingel overgang til saltvandsengen. Her er harrilgræs dominerende. Iblandt vokser sandkryb, hindeknæ, gåsefod og potentil. Nærmest vandet danner et mørkegrønt, frodigt tæppe af annelgræs overgang til den del af saltvandsengen, der jævnlige oversvømmes. Det sammenhængende vegetationstæppe brydes af små indskæringer og holme, hvor der gror strandasters, strandtrehage og kveller. Den saltvandsprægede flora findes også i lavninger i strandengen, hvor der på fugtige årstider står vand.

Store dele af strandengen langs Bøvling Klit har gennem årtier været benyttet til kreaturgræsning og høslet, og med denne udnyttelse har der kunnet opretholdes gode yngleforhold for en række fuglearter, der er karakteristiske for netop denne landskabstype.

Hvor vegetationen er så høj, at den yder tilpas dækning, finder stor kobbersneppe, rødben, brushøne og almindelig ryle redeplads, hvorimod strandskade og klyde ruger mere åbenlyst, idet æggene blot lægges i en svag fordybning i den korte vegetation.

Også gråand, spidsand og skeand yngler på engene, og rederne findes især, hvor vegetationen er høj, f.eks. langs kreaturhegn på grænsen til rørskov og i grøftkanter.

Stor kobbersneppe ved rede.

Rugende klyde.

Klyderede.

Klydeunge.

Overgangen fra eng til fjord ses ikke som en skarp grænse. Bredzonen går gradvis over i en slikvade. I små lavvandede vige, hvor der vokser kveller og strandasters, findes i sliklaget et mylder af dyndsnegle, småkrebs og andre smådyr. En velforsynet ædeplads for fuglene.

Længere ude i fjorden møder man efterhånden den nøgne, faste sandflade, der undertiden tørlægges, når vinden kommer fra nord. Her raster ænder, gæs og vadefugle.

Siden Bøvling Fjord blev vildtreservat, har der især om efteråret kunnet registreres en tydelig stigning i antallet af rastende fugle i området. De arter, der ses i størst

tal, er gråænder, krikænder, pibeænder, gravænder, små kobbersnepper, almindelige ryler og storspover. Om foråret gæster også kortnæbbede gæs og knortegæs reservatet, mens de raster i Nissum Fjord.

Langs reservatets nord- og østbred findes rørsumpe, der i fjordens nordøstlige hjørne og omkring Fåremølleåens udløb danner et fredfyldt vildnis for fuglene. En labyrint af småholme, tuer af kogleaks, dunhammer og tagrør, hvor der ind imellem findes dyndaflejringer med et myldrende liv af fødedyr. Her ruger enkelte år rørhøg, og i efterårsmånederne finder svømmeænder og vadefugle mad i overflod.

Fugle i vinterlandskabet

Hele januar og det meste af februar er fjorden undertiden næsten dækket af is. Kun få steder, ved sluser og vandløb, er der åbent vand. De fleste fugle er trukket bort, inden frosten for alvor bundfryser rastepladserne, mens de, der bliver tilbage i vågerne, må friste en kummerlig tilværelse med mangel på føde.

Rævene finder snart ud af, at de afkræftede fugle er et let bytte, og sporene fra natlige besøg ved vågerne står om morgenen tydeligt aftegnet på isen. Resterne af rævenes måltider tager kragerne sig af.

Når vinteren trækker i langdrag, går det især ud over knopsvaner og blichøns. De bliver i vågerne, der langsomt bliver mindre og mindre. De fleste ænder søger derimod i god tid længere sydpå, inden isen lukker farvandene.

Sidst i februar er det forbi med vinterens statiske tilstand. Nogle dages mildning ledsaget af en kraftig blæst fra sydvest får det til at knage i ispansret, og i løbet af nogle dage åbner revnerne sig til store, brede våger. Hvor der i lang tid har været næsten livløst, er der atter fugle overalt.

I vågerne ligger store skalleslugere i tætte flokke. Sang- og pibesvanernes melodiske stemmer lyder ude fra fjordisen og lover forår og opbrud. Sammen med svanerne ses blichøns og pibeænder. De lever af samme føde og søger derfor hinandens selskab.

Hvor der er åbent vand, er der også hvinænder. De ligger spredt eller i små flokke, ofte 8-10 hanner sammen om nogle hunner, og kurmageriet er allerede i fuld gang.

I løbet af marts er der igen sjapvand på

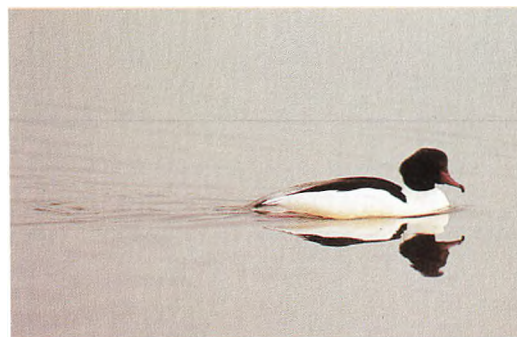
Sangsvaner i formation.

engene til glæde for gråænder, spidsænder og pibeænder. Viber i små flokke står frysende på engene og ser ud, som om de er ankommet alt for tidligt. Men sådan er det hvert år. Uanset vejrforholdene kommer viberne tidligt.

De øverste centimeter af jordskorpen tør op, og de spirende marker med vinterhvede ved Vest Stadil Fjord og i Skjernå-dalen

ligger som indbydende fourageringspladser for sangsvaner og pibesvaner. Flokkene gennemælder den fugtige overflade og skader dermed afgrøderne. Men disse forhold blev ikke taget med i beregningerne, da man projekterede områdernes afvanding og tørlægning.

Stor skallesluger, han.

Stor skallesluger, hun.

Ænder og vadefugle

I løbet af marts begynder forårstrækket af svømmeænder og vadefugle.

På engene græsser pibeænder, og i de lavvandede fjordområder ses store flokke af fødesøgende gråænder, krikænder og spidsænder. Langt den overvejende del af svømmeænderne fortsætter senere trækket mod nordligere ynglepladser, og kun få gråænder og spidsænder bliver tilbage og yngler i fjordene. Midt i april kommet et træk af skeænder og atlingænder, og nogle af disse fugle bliver antagelig i fjordene for at yngle.

Samtidig med at der ses et stigende antal svømmeænder, tynder det ud i dykandeflokkene. I begyndelsen af april er de fleste store skalleslugere trukket bort, medens hvinænder, taffelænder og troldænder fortsat ses i nogle uger.

I begyndelsen af april får viberne selskab af andre vadefugle, hvoraf de første ret hurtigt trækker videre nordpå. Her iblandt er islandske ryler, hvidklirer, storspover og små regnspover. Et par uger senere ses små kobbersnepper, stenvendere og hjejler, samt almindelige ryler, strandkader, rødben, viber, brushøns, klyder, store kobbersnepper, dobbeltbekkasiner og præstekra-
ver.

Vadefuglenes træk mod de nordlige ynglepladser er forbi i maj. I løbet af foråret er der til stadighed nogle, der forlader fjordene og fortsætter trækket, medens andre, der ankommer på træk sydfra, udfylder deres pladser.

Øverst hvinænder i våge, nederst pibeænder på fjordengen i det tidlige forår.

I Felsted Kog benyttes kreaturer som led i terrænplejen.

Svalbards grå gæs

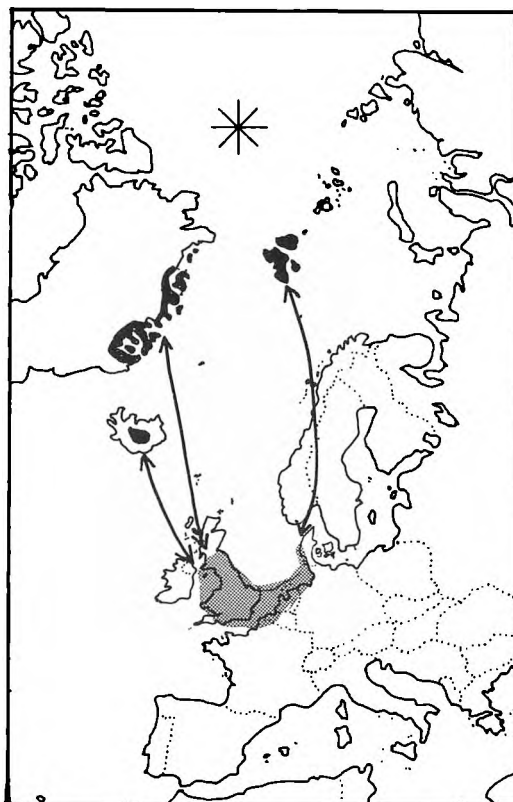
En dag i marts kommer de første kortnæbbede gæs til de vestjyske fjorde fra overvintringspladserne i Holland og det tyske vadehav. Vinteren har endnu ikke sluppet sit tag i landskabet. Vest Stadil Fjords søndre dyb er islagt, men langs rørskovens kanter er der åbent vand, hvor store skalleslugere, hvinænder og enkelte små skalleslugere holder til.

Markerne ligger nøgne. På en stubmark ved Stadilø, der ikke blev pløjet i efteråret, har en flok pibesvaner på næsten 1000 holdt til i nogle uger. Også i områdets nordlige del ses pibesvaner og sangsvaner på markerne.

Gæssene kommer sydfra i mindre, uregelmæssige grupper, spejdende efter en god landingsplads.

En livlig »snakken« fra den forreste gruppe tilkendegiver, at en plads er udset. Gæssene bremser op, og i store volter lader de sig falde gennem luften og lander lidt efter i nærheden af en flok svaner. Den første tid går med at rette på fjerdragten. Nogle står vagtsomme og spejdende, småflokke letter, tager sig en rundtur over markerne og kommer kort efter tilbage igen. Hele tiden kan man høre gæssenes høje, lidt hæse stemmer.

I de følgende dage ankommer der flere gæs til fjorden, men i det tidlige forår er der ikke megen føde til fuglene på Vest Stadil Fjords marker, og de begynder derfor snart at søge ind på tilstødende arealer, der normalt tilsås tidligere end den tørлагte, mere fugtige fjordbund. De nysåede marker er yndede fourageringspladser for gæssene, og da bestanden af kortnæbbede gæs på den vesteuropæiske trækrute i de senere år er blevet stadig større, har denne foruragering

Yngleområder (sort) og vinteropholdssteder (grå) for kortnæbbet gås (efter M. Fog 1978).

skabt problemer for landmændene omkring Vest Stadil Fjord.

Den del af bestanden af kortnæbbede gæs, der forår og efterår opsøger rasteplasserne i Vestjylland, har sit yngleområde på den norske øgruppe, Svalbard.

Indtil begyndelsen af 1970-erne blev der af vildtbiologerne i efterårsperioden talt 12-15.000 kortnæbbede gæs på vestjyske lokaliteter. Siden har den rastende bestand nået en størrelsesorden på ca. 20.000.

Den vigtigste forårsrasteplass for gæssene er Vest Stadil Fjord. For at sikre denne lokalitet for gæssene og samtidig undgå store markskader, blev der i 1973 etableret et samarbejde mellem Vest Stadil Fjords ejer og Vildtbiologisk Station, hvorefter man inden tilsåningen i det tidlige forår gennem en periode på 3 år fodrede gæssene. Udgifterne i forbindelse hermed blev afholdt af midler fra Jagtfonden.

Det lykkedes at »samle« gæssene på en foderplads i den nordlige del af Søndre Dyb og dermed afbøde de værste skader på omkringliggende marker. Siden forsøgets afslutning har Jagtfonden hvert år betalt foder til gæssene i de første, kritiske forårsgør.

Når de kortnæbbede gæs efter endt ynglesæson i løbet af oktober atter vender tilbage til Vestjylland, har de ikke samme muligheder for at udnytte rasteplasserne, idet forstyrrelse og uro i forbindelse med jagt på gæssene og andre fugle hindrer dem i roligt at kunne fouragere, men jægerne i Vest Stadil Fjord er nu frivilligt gået med til begrænsninger i jagten på de kortnæbbede gæs, således at fjordområdet også om efteråret kan udnyttes som rasteplass. I Nissum Fjord samt på Værnengene er forstyrrelse i forbindelse med jagt imidlertid så stor, at gæssene ikke her raster i nævneværdigt omfang.

Såfremt der sker tilbagegang i gæssenes antal som følge af jagt eller mangel på velegnede rasteplasser, må der gribes ind med yderligere beskyttelsesforanstaltninger, hvorfor undersøgelser af gæssenes forhold på både de ekstremt klimatiske ynglepladser og på rasteplasserne i Vesteuropa er af overordentlig stor betydning

Knortegæs

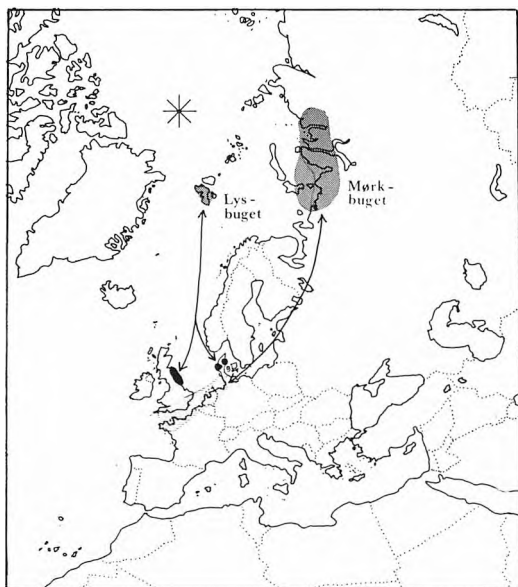
Når fjordisen bryder op, ses de første knortegæs, og hele foråret er deres tilstedeværelse et karakteristisk indslag i fjordenes fugleliv.

I Nissum Fjord er det den lysbuede race, der ses, og under forårstrækket raster den kun her og i den vestlige del af Limfjorden.

Antallet af knortegæs i Nissum Fjord når sit maksimum i slutningen af april, hvor der raster op imod 2000. Gæssene bliver i fjorden til begyndelsen af juni, hvorefter de bryder op og påbegynder den lange rejse til ynglepladserne på Svalbard.

De barske livsvilkår og den korte yngletid på de arktiske rugetpladser gør gæssene

Yngleområder og vinteropholdssteder for den bestand af knortegæs, der raster i Danmark (efter M. Fog 1978).

Rastende lysbuede knortegæs i Nissum Fjord, april 1975.

Lysbuede knortegæs fouragerende i fjordkanten. Nissum Fjord, april 1967.

yderst sårbare og meget afhængige af gode vejrforhold i rugetperioden. Det er derfor vigtigt, at man på vinterrastepladserne giver dem de bedst mulige betingelser.

Også Ringkøbing Fjord besøges af knortegæs om foråret, men her er det den mørkbuede race, der raster. I forårsmånederne ligger antallet på omkring 4000, medens der om efteråret højst ses nogle hundrede.

I modsætning til dens lysbuede slægtning klarer den sig godt, og siden totalfredningen i 1972 er antallet af rastende, mørkbuede knortegæs i de danske farvande steget ganske betydeligt.

I de vestjyske fjorde har knortegæssene gode fourageringsmuligheder i ålegræsbel-

terne samt på fjordnære engarealer. I Nissum Fjord vokser ålegræsset i store dele af Vestfjorden, især i området vest for Fjandø.

Planten er gæssenes hovedernæring, men i det tidlige forår, inden ålegræssets undervandsenge kommer rigtigt i vækst, søger knortegæssene andre græsgange. De opsøger den yderste zone af strandengen - saltvandsengen - hvor de bl.a. æder annelgræs.

Også om efteråret ses knortegæssene i Nissum Fjord, men kun i mindre flokke, der normalt kun bliver i kortere tid. Uro i forbindelse med jagt på ænder og vadefugle er sandsynligvis hovedårsagen til, at knortegæssene ikke finder fjorden særlig attraktiv på denne årstid.

Dansen på engen

I begyndelsen af april ankommer de første brushøns til fjordene. Ved Bøvling Fjord ses småflokke fouragerende sammen med hvidklirer og rødben.

En lun forårsdag sidst i april har en lille flok taget den gamle danseplads på engen i besiddelse, og det sælsomme parringsspil, der varer nogle hektiske uger, er så småt ved at komme igang. Hannerne starter noget, der ligner et opvarmningsprogram. De nye fjerkraver rejser, men kun nogle øjeblikke ad gangen. Benenes bevægelighed afprøves med små hop og lidt løb frem og tilbage, men det meste af tiden står hannerne stille på de udvalgte pladser, medens forårsvinden leger med fjerkraverne.

Hen på formiddagen forlader de alle dansepladsen og flyver ud i fjorden for at fouragere. Sceneriet gentager sig de følgende dage, og efterhånden bliver fuglene mere aktive samtidig med, at hunnerne begynder at optræde på arenaen.

Når fjorden i løbet af foråret besøges af brushøns på træk nordpå, kan det skabe forvirring på dansepladsen, når fremmede hanner forsøger at blande sig og få lidt morskab ud af opholdet. Der opstår kampe og skinangreb, når »ejerne« skal forsvare territoriet.

I løbet af maj kulminerer aktiviteten på dansepladsen. Hunnerne er nu i fuld gang med rugningen, og i slutningen af maj ses de første unger. Rederne lægges ofte i den fugtige del af engen, men helst på steder hvor vegetationen ikke afgræsses eller slås. Der skal være rigelig dækning for den rugende fugl.

Livet på dansepladsen ebber stille ud i

Brushaner på danseplads ved Bøvling Fjord.

løbet af juni, og hannerne mister snart efter forårets halspryd, og fjerdragten er nu diskret som hunnernes.

Når man færdes på engene i disse tidlige sommerdage, genlyder luften af ængstelige fuglestemmer. De fleste vadefugle har fået unger, og forældrene prøver med alle kneb at bortlede opmærksomheden fra afkommet.

I fjordkanten mellem annelgræstuer

trykker unger af klyder og kobbersnepper sig. De ligger ubevægelige, indtil der atter er ro.

Antallet af ynglende vadefugle og ænder på strandengene ved Nisum Fjord er i løbet af de seneste år gået tilbage, og årsagen hertil skal formentlig søges i en øget opdyrkning af fjordengene, men også i en stigende trafik med deraf følgende uro på klittangen.

Fuglekolonier

I det tidlige forår begynder måger og terner at vise interesse for de steder, hvor de år efter år samles for at etablere ynglekolonier. På sandrevlerne ved Fjandø og Sandøen i Nissum Fjord samles flokke af hættemåger, stormmåger, hav- og fjordterner, splitterterner og enkelte dværgterner.

Inden længe tages koloniområderne i besiddelse. De enkelte pars små territorier forsvares. Der skræbes redeskåle, man etablerer sig, kives og strides under øredøven-de larm, indtil hver har fundet sin plads.

I slutningen af april begynder æglægningen i mågekolonierne, og en uges tid senere er ternerne så småt igang. Splitternernes tætte kolonier findes ofte lige i udkanten af eller som en enklave midt i hættemågernes område. Rederne ligger så tæt, at de rugende fugle næsten kan nå hinanden.

På en lille sandodde, der udgår fra Fjandø, en strandvold under opbygning, har en koloni af havterner slået sig ned. Vegetationen er spredt, og de fleste reder ligger direkte i sandet. Ternerne ynder denne udsatte position, der kan blive skæbnesvanger, hvis vandstanden pludselig stiger under en forårsstorm. Ofte bliver de første reder og æg ødelagt under sådanne oversvømmelser, men fuglene har som regel overskud til ny æglægning.

Også enkelte dværgterner ruger i strandzonen, men denne lille terneart bliver efterhånden mere og mere sjælden, måske på grund af for megen færdsel på ynglepladserne. På samme måde er det gået sandterneren, der også yngler enkelte steder i de vestjyske fjorde. Sandterneren har desuden lidt under, at mange af dens hidtil foretrukne fourageringsområder på heder og i moser nu er blevet opdyrket efter afvan-

ding. Det samme gælder for moseternen. Den før så almindelige vestjyske ynglefugl findes i dag kun få steder ved de vestjyske fjorde.

Måge- og ternekolonier virker tiltrækkende på andre ynglefugle. Troldænder ruger ofte blandt hættemåger, ligesom reder af gråænder, toppede skalleslugere og rørhøns tit findes i eller nær kolonierne.

Måske føler ænderne instinktivt en vis beskyttelse i de højrøstede kolonirugende fugles selskab. De er altid årvågne og har ofte held til at jage nærgående rovdyr på flugt.

Indtil for få år siden var knopsvanen en forholdsvis sjælden ynglefugl i de vestjyske fjorde, men da ynglebestanden efter artens totalfredning i 1926 er vokset og især i de sidste ca. 20 år er steget stærkt i antal, er knopsvanen nu en almindelig ynglefugl.

Hættemåger med unge ved rede.

Havterne.

Dette har medført, at den har etableret kolonier på Klægbanken i Ringkøbing Fjord samt i Nissum Fjord på den lille holm, Kollingø, beliggende ved Fjandø. Her ruger omkring 25 par, og bestanden er i fortsat vækst. Antallet af ynglende knopsvaner er steget også på andre lokaliteter, selv om der ikke har været tale om kolonidannelser. Det gælder f.eks. Felsted Kog.

Ringkøbing Fjords vigtigste fugleøer, Klægbanken og Poldene i Nymindestrømmen, er omfattet af reservatbestemmelser. Det samme gælder Fjandø, Kollingø og Sandøen i Nissum Fjord. Fjandø og Kollingø blev vildtreservat i 1976 med adgangsforsbud i perioden 1. april til 15. juli. Reservatet omfatter foruden øerne en 50 meter zone af den nærmeste del af fjorden.

Fjordjagt

For beboerne ved de vestjyske fjorde har jagt på ænder, gæs og vadefugle altid været en naturlig del af hverdagen, en udnyttelse af naturen, der for år tilbage kunne side-stilles med fiskeri, høstning af tagrør og brug af fjordenge til græsning og høslet.

Inden århundredskiftet var de vestjyske fjordjægere leverandører af vildt til hovedstadens vildthandlere. Herom skriver Rambusch: »De ringkøbingske Gaaseskytter har ikke uden Grund vundet sig Berømmelse som gode Furagører for Københavnske Vildtkældere. Iført hvide Skjorter venter de i nedgravede Tønder paa Svanernes Morgentræk; liggende i Skydeprammens Bund driver de ind paa de intet anende Gæs og Ænder eller paa store Flokke af Vadere, og et enkelt Skud af en kanonliggende Bøsse strækker ofte 10-20 Stykker til Jorden«.

I dag ville en sådan fremgangsmåde være i strid med jagtens etik, men man må huske på, at fjordjagten før århundredskiftet og i et par årtier efter 1900 af mange fiskere og bønder først og fremmest blev drevet for at supplere en måske i forvejen beskeden indtægt.

Tidligere lagde man heller ikke så stor vægt på, hvor man færdedes med bøsse og hund. Der var plads nok til alle, og fuglevildtet havde gode kår i fjorde, ådale og rørsumpenes endeløse og ufremkommelige vildnis.

Først senere og navnlig efter 2. verdenskrig er fjordjagten gået over til udelukkende at være en fritidsbeskæftigelse.

De vestjyske fjorde er, bortset fra de sidste rester af Vest Stadil Fjord, søterritorium, hvilket indebærer, at jagten kan udøves frit af danske statsborgere med gyldigt jagttegn.

Lokkeænder lægges ud.

Hvinænder udgør en stor del af jagtudbyttet i de vestjyske fjorde.

I citatet fra Rambusch nævnes det, at jagten i fjordene blev drevet fra skydetønder og pramme. Siden jagtloven af 1967 forbed brugen af skydetønder udenfor Vadehavet, har jagten fra pramme fået et opsving, idet tønderne hurtigt blev erstattet af særlige »fartøjer«, konstrueret til brug på ganske lavt vand, der fremfor de stationære skydetønder har den fordel, at de kan flyttes rundt i fjorden og placeres netop der, hvor muligheden for at komme fuglene på skudhold er bedst.

I forbindelse med jagt fra pramme og iøvrigt også fra faste skydeskjul på enge og i rørskovene benyttes kunstige lokkefugle, som de trækkende ænder, gæs og vadefugle

»slår« på. De utraditionelle skydepramme, der lokalt benævnes sænkekasser, sænkepramme eller svanepramme - kamufleret med udskårne svaneattrapper - er ofte forsynet med en skærm af plexiglas og kan samtidig sænkes så dybt, at kun en smal kant er over vandet, hvorved de udgør et effektivt skjul for jægerne.

Sænkeprammene benyttes især på lavvandede områder bl.a. på Stavning og Havrvig grunde i Ringkøbing Fjord samt i store dele af Nissum Fjord. Da disse områder samtidig er nogle af fjordenes vigtigste raste- og fourageringsområder for både gæs, ænder og vadefugle, kan der på dage, hvor mange jægere er ude, være tale om en alvorlig forstyrrelse af fuglene.

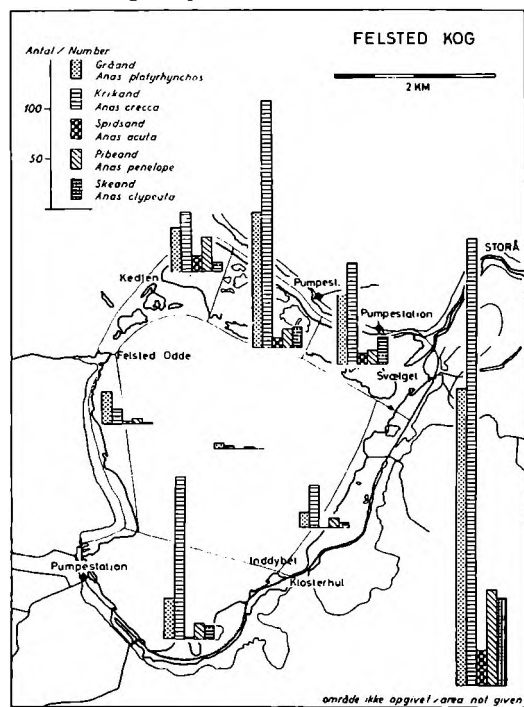
Jagten i Felsted Kog

Normalt er det ikke tilladt at drive jagt i reservater. Vildtreservatet Felsted Kog er dog en undtagelse, idet der i bestemmelserne for dette område er åbnet mulighed for jagt på søndage, mandage og tirsdage fra 11. september og året ud. Jægerne skal dog forinden erhverve et adgangskort til reservatet.

I 1972 foretog jeg for Vildtbiologisk Station en analyse af jagten i Felsted Kog på baggrund af besvarelser på spørgeskemaer, udsendt til de jægere, der i 1970 havde løst adgangskort til reservatet.

Undersøgelsen bekræftede på flere må-

Antallet af nedlagte svømmeænder omkring Felsted Kog. (Jepsen 1972).

Toppede skalleslugere i våge.

der en formodning om, at udviklingen går i retning af, at et stigende antal jægere søger ud til fjordene for at drive jagt på ande- og vadefugle. Denne udvikling er sammenfaldende med kraftige prisstigninger på leje af jagtarealer på mark og i skov og er desuden sket i en periode, hvor stadig flere jægere kommer fra byerne.

Af jægerens besvarelser fremgår det, at de, der har været på jagt i reservatet, i gennemsnit nedlagde 8 stykker vildt i 1970, samt at det samlede udbytte talte ca. 6000 stykker.

Svømmeænder, hvoraf der blev skudt flest krikænder og grænder, udgjorde ca. 40 % af det samlede udbytte og dykænder, der især omfattede hvinænder, troldeænder og skalleslugere, ca. 11 %. Vadefugle, hvoraf bekkasiner og hjejler blev nedlagt i størst tal, var repræsenteret med 21 %, mens måger omfattede ca. 18 % af udbyttet.

Selv om de fleste jægere kun besøgte re-

servatet fra en til fem gange i løbet af jagtsæsonen i 1970, viste undersøgelsen, at der dette år var mellem 3000-3500 jægerbesøg i Felsted Kog, hvoraf godt 500 fandt sted i sæsonens første tredages jagtperiode. Tællinger af rastende fugle i Felsted Kog på dage med og uden jagt viser, at jagtens forstyrrelsesmoment i meget høj grad påvirker fuglenes udnyttelse af reservatet. Det er således meget tvivlsomt, om en ordning som den, der gælder for Felsted Kog, hvor jagt er tilladt tre af ugens dage efterfulgt af fire dages ro, er hensigtsmæssig set fra et biologisk synspunkt. Det ideelle ville være, at der ikke blev drevet jagt i Felsted Kog, eller at der i det mindste blev gennemført skærpede regler for jagt. En fordeling af jagtintensiteten over alle ugens dage kombineret med en begrænsning i antallet af jægere i området, en afkorting af jagtsæsonen samt et jagtforbud i dagtimerne vil sandsynligvis give fuglene bedre muligheder for at udnytte området som rastepads.

Nogle tanker om fjordjagtens fremtid

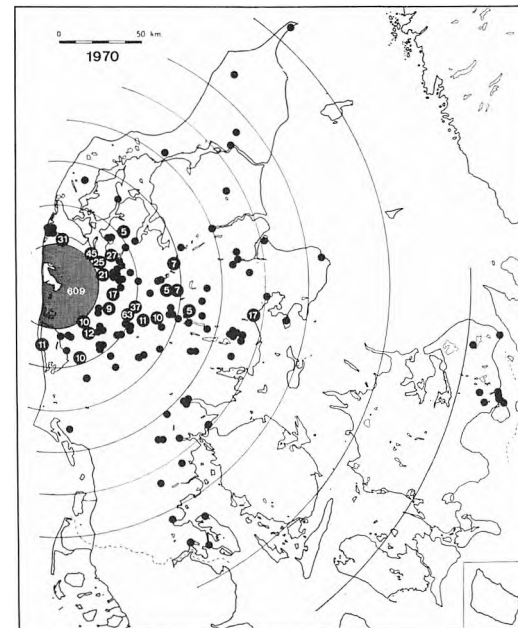
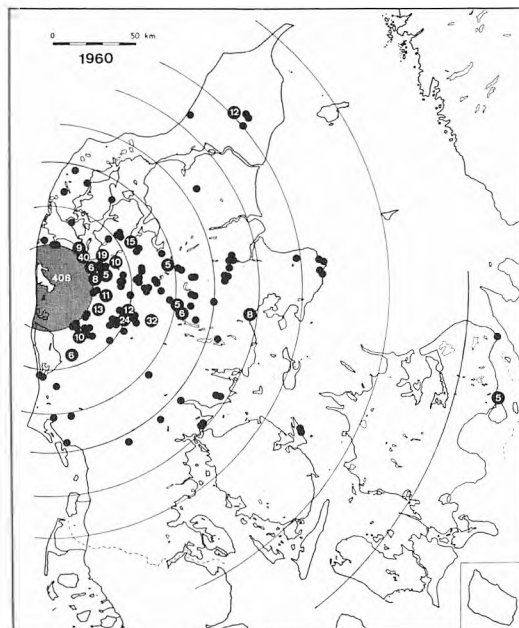
Jagtens udvikling i de vestjyske fjorde, der tydeligt har medført en øget uro for rastende fugle, kan give anledning til betragtninger over, hvordan jagten fremover kan drives på en måde, der tilgodeser fuglenes behov for beskyttede rasteplasser, og samtidig giver flest mulige jægere adgang til at gå på jagt.

Tallene fra Felsted Kog afspejler sammen med iagttagelser, som er foretaget over jagten på Værnengene i bunden af Ringkøbing Fjord på grænsen til Tipperreservatet, nogle af de problemer, der knytter sig til fjordjagten.

Værnengene tilhører private lodsejere, som i mange år ved salg af dag- eller sæsonkort har givet jagtudøverne adgang til at drive jagt i området. I begyndelsen fungerede systemet tilfredsstillende, men i de senere år er antallet af jægere og dermed jagtintensiteten også på denne lokalitet steget ganske betydeligt, således at fuglene kun i begrænset omfang kan benytte Værnengene som rasteplass om efteråret.

Uden at gå i detaljer om de enkelte fugles bestandsforhold skal det nævnes, at mange af de trækkende arter tåler en vis jagtlig udnyttelse. Man kan dog ikke give hverken jagtbare eller fredede fugle gode forhold på rasteplasserne, hvis uroen og forstyrrelsen på grund af jagt og andre menneskelige aktiviteter når et sådant omfang, at fuglene fortrækker, uagtet områderne ligger som velforsynede spisekamre.

En af vejene til at skabe en rimelig balance er på velegnede steder at oprette vildtreservater. Men man må i den forbindelse være opmærksom på, at for hver gang man lukker et område for jagt, sejlads og anden form for færdsel, vil der blive et

Bopæl for Felsted Kogs jægere i 1960 og 1970. (Jepsen 1972).

mindre område til rådighed for jægere og andre brugere af naturen.

Man bør tilstræbe en kombination af beskyttede lokaliteter uden jagt og færdsel og lokaliteter med jagt, men med regler som f.eks. kan omfatte restriktioner for jagt fra

motorbåd, afkortning af jagtsæsonen af hensyn til beskyttelse af visse arter, forbud mod jagt på strandenge og i rørskove i nogle dagtimer, samt regler for sejlads og forbud mod færdsel i vigtige yngleområder for fugle.

Jæger i skydepram.

Landskabets beskyttelse

Udover regler for jagt og færdsel er det vigtigt, at fuglenes levesteder - selve landskabet - gennem naturfredning sikres mod yderligere afvanding og opdyrkning.

Fredningsmyndighederne har i deres planlægning af fjordlandskabets og kystområdernes forvaltning opstillet målsætninger på baggrund af detaljerede landskabsanalyser.

De vestjyske fjorde ligger indenfor den planlagte Naturpark Vestkysten, som i Ringkøbing amt omfatter ca. 420 km². Af dette areal er godt 70 km² enten ejet af det offentlige eller fredet i henhold til naturfredningsloven. Desuden er omkring 34 km² omfattet af vildtreservatbestemmelser.

Det tidligere Fredningsplanudvalg for Ringkøbing amt har stået for udarbejdelsen af landskabsanalyserne i området. For fjordenes vedkommende har man lagt vægt på beskyttelse af naturhistoriske værdier med særlig hensyntagen til deres betydning for trækfugle og fremhævet, at den rekreative brug må indrettes herefter.

På trods af disse gode intentioner og placering af fritidsområder længst borte fra værdifulde lokaliteter er fjordlandskabet svært belastet af sommerhuse, campingpladser og andre feriefaciliteter. I 1976 var der således mellem Harbøre og Bork opført ca. 5000 sommerboliger og udlagt områder til yderligere 7000. Desuden fandtes 17 campingpladser og 10 hoteller.

Den kraftige udbygning af ferielandet vil, udover at beslaglægge store arealer, medføre et øget slid på landskabet, fortrinsvis i klitternes sårbare vegetationsdække. Turisternes interesse for at færdes på fjord og eng kan skabe problemer i for-

hold til de naturvidenskabelige interesser, der knytter sig til disse områder.

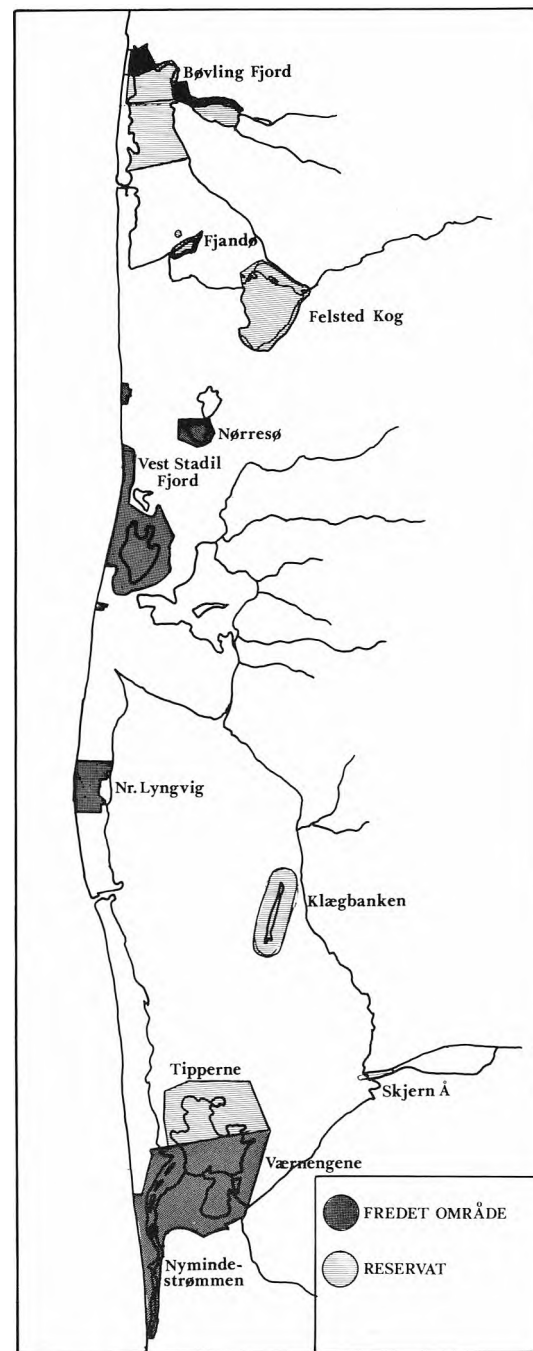
Med henblik på at planlægge den fremtidige beskyttelse og brug af de vestjyske fjorde og deres omgivelser udsendte Fredningsplanudvalget for Ringkøbing amt i 1978 et debatoplæg, hvor man bl.a. stiller en række forslag til de kommende års naturforvaltning. Debatoplægget afspejler den udvikling, der er sket indenfor den sidste halve snes år med hensyn til de interesser, der knytter sig til fjordene.

For godt 100 år siden var den vestjyske egn mellem fjord og hav en af landets tyndest befolkede, og beboerne var for de flestes vedkommende fattige fiskerbønder, som levede af naturen. Kun sjældent vovede en fremmed sig herud, hvor blæst, hav og sand herskede.

I de følgende årtier satte afvanding og opdyrkning af fjorde, søer og enge deres tydelige spor i landskabet, og landbrugets jordhunger var helt op til midten af 1960'erne en alvorlig trussel mod landskab, planter og dyr. Naturforvaltningens primære mål var dengang at søge de resterende vigtige landskaber sikret mod yderligere afvanding, men en ny opgave var kommet til, nemlig den at skaffe plads til velfærdssamfundets mange fritidsboliger.

Efter at en stor del af disse opgaver er løst og man samtidig har sluset tusinder af mennesker ud i det attraktive, vestjyske ferieland, er problemet nu at fastsætte regler for turisternes færdsel og andre aktiviteter i landskabet.

Vi har en forpligtelse til at beskytte de sidste naturværdier og forhindre, at de vestjyske fjorde i den fremtidige planlægning misbruges i turismens navn, og vi har et ansvar for at sikre fuglene på den vesteuropæiske trækvejs fredfyldte og beskyttede rasteplasser.

Kort over fredede områder og reservater ved de vestjyske fjorde.

Fjandø er vildtreservat for at sikre ynglefuglene fred i rugetiden.

Kildehenvisninger

Under forarbejdet til bogen har flere kilder været benyttet, og i følgende fortegnelse kan man finde yderligere oplysninger om egnen ved de vestjyske fjorde.

- Bjerg-Thomsen, J., 1933: Fugle fra Fjorden. - København, 118 pp.
Dalgas, E., 1874: Description of the reclaimed Stadil Fjord, in the summer, 1874. - Rapport med bilag.
Ebert, F., 1963: Skjernåens afvanding. - Hedeselskabets Tidsskr. 84. nr. 1: 3-27.
Fog, M., 1978: Vildgæs i Danmark. - Dansk Jagt 95. nr. 11 og 12.
Fredningsplanudvalget for Ringkøbing amt: Landskabsanalyse, 1972: 120 pp., Ideskitse 1976: 27 pp., De vestjyske fjorde 1978: 68 pp.
Gregersen, J., og Hannow, N., 1975: Tipperne. - Bygd, Esbjerg, 94 pp.
Jeppesen, A., 1975: Fra heden til havet. - København, 218 pp.
Jepsen, P.U., 1967: Fuglelivet ved Nissum Fjord. - Dansk Ornith. Foren. Tidssk. 61: 1-29.
Jepsen, P.U., 1972: Vildtreservatet Felsted Kog. - Danske Vildtundersøgelser 17, 60 pp.
Jepsen, P.U., 1978: Fra Blåvandshuk til Blaabjerg. - Bygd, Esbjerg, 80 pp.
Joensen, A.H., 1974: Waterfowl Populations in Denmark 1965-1973. - Danish Review of Game Biology Vol. 9. no. 1., 206 pp.
Johansen, A.C., 1913: Om forandringer i Ringkøbing Fjords Fauna. - København, 144 pp.
Johansen, A.C., og Blegvad, H., 1936: Ringkøbing Fjords naturhistorie i brakvandsperioden 1915-1931. - København, 252 pp.
Larsen, J.P., 1924: Om Vest-Stadil Fjord. - Ringkøbing, 24 pp.
Lillelund, C.F., m.fl., 1924: Betænkning afgivet af Stormflodsudvalget af 1923. - København, 11. pp. samt bilag.
Meeseburg, H., 1971: Vestkysten fra Blåvand til Ringkøbing. - Bygd 2. nr. 2, 31 pp.
Nielsen, P.K., 1961: Afvanding og landvinding. - Fra vor del af landet: 118-158.
Pedersen, E.T. og Jensen, L.L., 1956: Nissum Fjords fugle. - Dansk Ornith. Foren. Tidsskr. 50: 1-66.
Perch, P.H., 1924: Gennem Lo og Ogrøde. - København, 108 pp.
Rambusch, S.H.A., 1900: Ringkøbing Fjord. - København, 213 pp.
Stahlschmidt, P., 1923: Betænkning angående ordning af afløbsforholdene ved Nissum Fjord. - København, 116 pp. med bilag.
Venov, N., 1972: Skjernåprojektet fuldført. - Hedeselskabets Tidsskr. 93. Nr. 6: 108-113.
Ikke trykte kilder: Arkivmateriale fra Amtvandingsinspektoret i Ringkøbing.

Forlaget BYGD er en fond, hvis midler anvendes til at udbrede kendskabet til danske landskaber, og den forskning, der foregår omkring disse emner. Fondens mål er at underbygge offentlighedsfasen omkring beslutninger, der berører danske landskaber. Foruden bøger udgiver forlaget tidsskriftet BYGD.

BYGDs bogproduktion omfatter:

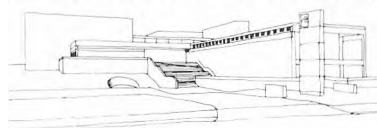
DEN JYSKE VESTKYST i flyfoto og kort ¹⁾	59,00 kr.
TIPPERNE – fugle langs den jyske vestkyst ^{*)} ^{o)}	59,00 kr.
SALTHOLM – kalkbrud, alminding og fugle ^{o)}	59,00 kr.
JORDSAND – fuglenes ø i Vadehavet ^{*)} ¹⁾	59,00 kr.
NORDFRISLAND – digernes land ^{*)} i/b	59,00 kr.
ESBJERG by og egn ¹⁾	59,00 kr.
FANØ – bebyggelse og landskab ^{*)} ¹⁾	59,00 kr.
RØMØ – dyr, menneske og landskab ^{*)} ¹⁾	59,00 kr.
BLÅVANDSHUK til Blåbjerg ^{*)} ¹⁾	59,00 kr.
RIBE i tusind år ^{*)} ¹⁾	69,00 kr.
VED DE VESTJYSKE FJORDE ^{*)} ¹⁾	69,00 kr.
LÆRERENS ARBEJDSBOG I GEOGRAFI	69,00 kr.
LIMFJORDEN i flyfotos og kort ^{*)} ¹⁾	69,00 kr.
FANØS HISTORIE I-III	275,00 kr.
VANG OG TÆGT	195,00 kr.
SKARVENS KYSTER ^{o)}	195,00 kr.
HUGO MATTHIESSENS RIBE	69,00 kr.
MANDØ	69,00 kr.

FANØ foreligger også i engelsk udgave.

Bøgerne mærket *) foreligger også i tysk udgave. Bøgerne mærket ^{o)} er illustreret af Jens Gregersen. Bøgerne mærket ¹⁾ er illustreret farvefotografisk.

Ekspedition BYGD, Karl Andersensvej 37, 6710 Esbjerg V.,
tlf. (05) 15 30 68

 Fiskeri- og Søfartsmuseet
Saltvandsakvariet, Esbjerg

Museets og akvariets åbningstider:

Fra 15. juni til 15. august: kl. 10-20 alle dage.
Fra 16. august til 14. juni: hverd. kl. 10-17,
søn- og helligdage kl. 10-18.
(1. november til 1. marts: hverdage kl. 10-16).
Museets tlf. nr. (05) 15 06 66.

